TOLERANTIE

DE AS 136

de AS

anarchistisch tijdschrift

Negen en twintigste jaargang, nr. 136, najaar 2001.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: 18 euro; buiten Nederland 21 euro.
Druk: BGS, Schiedam.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.

E-mail: webredact@mailbox.as
Internet: http://www.geocities.com/deasnl

TOLERANTIE

'Wie niet voor ons is, is tegen ons'

André Bons

Het thema van dit nummer van De AS werd ongeveer een jaar geleden vastgesteld. Tolerantie: altijd actueel, blijft belangrijk, biedt vele ingangen. Dat het zó actueel zou zijn, hadden we met geen mogelijkheid kunnen voorspellen. Verdraagzaamheid is een leidend beginsel in tenminste drie maatschappelijke debatten. Het afgelopen jaar zou met name het debat over de multiculturele samenleving, zoals dat in Nederland in de media is gevoerd, zonder het begrip tolerantie weinig hebben voorgesteld. Scheffer, Bolkesteijn, Fortuyn, Imam Hazelhoef, Cliteur, Imam El Moumni: we kunnen niet zonder hun mening over meer of juist minder tolereren.

Dan was er de kritiek op de traditioneel gedogende overheid. Het zou maar eens uit moeten zijn met de slappe houding van toestaan wat eigenlijk verboden is, van toelaten wie eigelijk de deur gewezen moet worden en van toegeven aan wie eigenlijk grenzen zouden moeten worden gesteld. Een ontevreden samenleving lijkt een krachtiger en flinker optreden van de overheid te eisen: optreden tegen straatjongeren, softdrugs of helemaal verbieden of helemaal vrijgeven, lik-op-stukbeleid bij overtredingen, kortom *zero tolerance.*
En ook in de meningsvorming rond de acties van de antiglobaliseringsbeweging heeft het gebruik van het begrip verdraagzaamheid een verschil gemaakt, bijvoorbeeld waar het ging om het tolereren van mogelijk gewelddadig protest tegen ontwikkelingen die geen protest verdragen omdat ze als onontkoombaar en bovendien als heilzaam worden beschouwd. In alle gevallen bleek *tolerantie* een vaag en buitengewoon nuttig begrip te zijn. Het was net zo normaal meer tolerantie te eisen als het acceptabel was om te pleiten voor minder verdraagzaamheid. Als voor- en tegenstanders naar dezelfde termen grijpen, zonder per se nader tot elkaar te hoeven komen, dan hebben we met een echte politieke waarde te maken. Het moet ons echter ook attenderen op het feit dat we met *verdraagzaamheid* een woord gebruiken dat helderheid en vanzelfsprekendheid suggereert, maar dat voor een groot deel wordt gevormd door de spreker, de context, het tijdstip en het onderwerp.
De gebeurtenissen rond de terroristische aanslagen op het World Trade Center en het Pentagon hebben dat ten overvloede opnieuw aangetoond. Tolerantie wordt op dit moment met des te meer gretigheid ingezet in beschouwingen over de tijdgeest en de situatie in de wereld. De oorlog tegen het terrorisme heeft niet de verdraagzaamheid zelf veranderd, maar wel de omstandigheden gewijzigd waaronder over tolerantie kan worden gesproken. De verdraagzaamheid heeft inmiddels zijn onschuld verloren, nu de wereld heel overzichtelijk is verdeeld in medestanders en tegenstanders. Heeft het nog zin de vraag te stellen of de gebeurtenissen een bewijs zijn van Amerikaanse intolerantie of juist een sterk voorbeeld zijn van de stelling dat intolerantie niet tolerant tegemoet getreden mag worden?
De elfde september van het jaar 2001 is tot historische datum uitgeroepen, een breekpunt in de geschiedenis. We zullen zien of dat werkelijk zo is. De aanslagen op de symbolen van kapitalisme en militaire macht hebben een stortvloed aan verklaringen, beschouwingen en commentaren uitgelokt. In de meeste analyses na de aanslagen herkennen we gemakkelijk argumenten die zijn gebruikt in de debatten over de multiculturele samenleving, over de fundamentalistische islam en over het proces van globalisering. Er zijn daarbij drie belangrijke vraagstukken die in termen van tolerantie worden geformuleerd: hoe verdraagzaam moeten we zijn ten opzichte van welke variant van de politieke islam, kunnen we nog wel onbekommerd tolerant zijn tegenover de islamiet (als symbool van de ander) in ons midden en tenslotte de vraag hoe verdraagzaam de meerderheid kan zijn tegenover politieke tegenstanders in eigen gelederen. Die analyses hebben hun sporen in deze AS achtergelaten en dat zal naar alle waarschijnlijkheid ook in volgende nummers het geval zijn.

Dit nummer over tolerantie bevat twee vertalingen van bijdragen aan de discussie over de wereld na 11 september. Ze laten zien hoe Noam Chomsky en Robert Kurz een heel eigen invalshoek hebben gekozen op wat zich in New York en Washington heeft afgespeeld. Ze behandelen beiden het thema van het totalitarisme van markt en militaire macht. In hun reactie leggen beiden veel nadruk op de noodzaak van westers zelfkritisch onderzoek.
Typerend voor hun beider stellingname is immers dat het hen er niet om gaat het totalitarisme en fanatisme van de ander aan de kaak te stellen, maar van onszelf, het pluralistische Westen: ons relativisme, ons kapitalisme, onze militaire en culturele overmacht. De aanslagen zouden voor het Westen aanleiding moeten zijn tot zelfbezinning en zelfonderzoek. De bijdragen van Chomsky en Kurz zijn dan ook te lezen als een pleidooi voor intolerantie tegen de politieke en economische dictatuur van de markt en tegen het sociale lijden dat dit totalitarisme veroorzaakt.

Chomsky en Kurz wijden niet uit over het thema verdraagzaamheid als zodanig. De andere artikelen in deze AS doen dat uitdrukkelijk wel. Ze proberen meer licht te werpen op wat tolerantie wel en niet kan betekenen. Weia Reinboud neemt net als Kurz en Chomsky de gebeurtenissen in de Verenigde Staten als uitgangspunt en merkt op hoe lastig het is om een term als tolerantie te hanteren. Toch heeft het zin dat te blijven doen. Verdraagzaamheid is ook een vorm van beschaving en een mogelijke stap op weg naar iets beters.
Het openingsartikel brengt een aantal kenmerkende bijdragen aan het voortdurende debat over tolerantie in kaart. Daarin is slechts tot op zekere hoogte sprake van een voortschrijdend inzicht in de waarde en de beperkingen van verdraagzaamheid.
Ook Rymke Wiersma kijkt met de nodige scepsis naar tolerantie. Ze probeert nadrukkelijk een anarchistisch perspectief op verdraagzaamheid te ontwikkelen. Van haar hand is ook een recensie van een recent verschenen boek van Marcel van Hooven over tolerantie.
André de Raaij schrijft over de vreemde vormen van verdraagzaamheid en vooral over de geschiedenis van de onverdraagzaamheid die Nederland door de eeuwen heeft getoond ten opzichte van mensen met een nomadische leefwijze.
Thom Holterman onderzoekt in een juridische beschouwing wat we kunnen verstaan onder een gedogende overheid. Hij laat zien wat de plaats en de functie is van tolerantie in de sfeer van het recht.
Michiel Wielema's thema is de idee van tolerantie die is ontwikkeld in debatten over religieuze verschillen in de zeventiende eeuw. Hij beschrijft ze aan de hand van de geschriften van de vrijdenker Adriaan Koerbagh over de redelijke godsdienst, een idee dat religieuze en andere fundamentalisten nog altijd kan worden voorgehouden.
Tot slot: in de rubriek Reacties en Discussies reageert Ton Geurtsen op de nasleep van 11 september. Een oorlog van de Verenigde Staten en andere landen tegen het terrorisme blijft een oorlog. Hij bepleit in plaats daarvan verzet tegen het georganiseerde geweld in al zijn vormen.

DE DIMENSIES VAN TOLERANTIE

Verdraagzaamheid als politieke waarde

André Bons

"Over de vormen van coëxistentie is nooit eerder in de geschiedenis zoveel gediscussieerd als tegenwoordig, omdat de directe nabijheid van het anders-zijn, de dagelijkse confrontatie met anders-zijn, nog nooit op zo'n intense wijze is ervaren."[1]

1

Een foto bij een recent verslag van een discussie over de multiculturele samenleving. We herkennen minister Van Boxtel en cultuurfilosoof Paul Cliteur en zien verder enkele willekeurige niet-bekende Nederlanders, onder wie een vrouw met hoofddoek en een gekleurde allochtoon.[2] Hier moet wel over tolerantie zijn gesproken. Met de minister als vertegenwoordiger van een goedwillende overheid, de wetenschapper als representant van hogere vormen van kennis en de andere aanwezigen in de rol van niet-weters en niet-kunners. En dat alles onder leiding van Paul Witteman.
Probleem van alle tijden. "Begin elke dag met tegen jezelf te zeggen: vandaag krijg ik te maken met bemoeizucht, ondankbaarheid, onbeschaamdheid, gebrek aan loyaliteit, kwaadwilligheid en egoïsme – en dat heeft allemaal te maken met het feit dat die ander niet weet wat goed en kwaad is."[3] Het verdragen van 'die ander' was ook tweeduizend jaar geleden al een hele opgave. De woorden van Marcus Aurelius, de keizerlijke stoïcijn uit de tweede eeuw na Christus, formuleren wat misschien wel de grondhouding is van het tolereren.

Ze doen wat talloze anderen daarna hebben gedaan: ze leggen het werkelijke probleem van de tolerantie bij de ander-die-niet-weet. Als de ander maar wilde deugen. Marcus Aurelius is een van de eersten die de moeizame spagaat beschrijft waartoe het samenleven met anderen ons dwingt. Tolerantie is het verdragen van de ander, een gebaar geboren uit noodzaak en niet zelden ook uit een gevoel van superioriteit. Jean-Paul Sartre, niet bekend geworden vanwege zijn standpunten over tolerantie, had er in de jaren vijftig minder woorden voor nodig om het probleem te schetsen: "L'enfer, c'est les autres". Als de anderen de hel zijn, dan brengt tolerantie ons misschien een stap dichter bij het vagevuur. Dat lijkt in elk geval de moeite van het debatteren waard.

Typische maatschappelijke debatten waarbij tolerantie ter sprake komt, zijn in Nederland die over religie, identiteit en leefstijl, het politieke activisme en de multiculturele samenleving. Het wemelt van dergelijke debatten, een teken zowel van de strategische bruikbaarheid van het concept als van de authentieke behoefte die velen hebben aan meer verdraagzaamheid.
Verdraagzaamheid is in veel gevallen een soort fatsoensregel, onmisbaar wil de samenleving blijven bestaan. Een zekere mate van verdraagzaamheid in de publieke ruimte is noodzakelijk willen mensen in een sociaal geheel kunnen functioneren. Ze bepaalt mede de kwaliteit van de relatie van de burger met de overheid of de staat en de speelruimte die de burger krijgt.

Tolerantie is een mooie deugd en een belangrijke politieke waarde. Maar heeft tolerantie in de betekenissen van deugd en waarde wel het gewicht dat men er graag aan zou willen geven? Kan tolerantie waarde hebben voor de aanpak en oplossing van moderne politieke en maatschappelijk vraagstukken?

2

In de Nederlandse cultuur gebruiken we tolerantie en verdraagzaamheid als synoniemen. Beide termen slaan zowel op de politieke waarde als op de persoonlijke deugd. In zijn woordenboek van het politieke denken maakt de conservatieve denker Roger Scruton een onderscheid dat in het Nederlands moeilijk te vertalen is, dat tussen *tolerance* en *toleration*.[4] Tolerance is "de gewoonte ruimte te geven aan verschil van mening en geen afkeuring uit te spreken over meningen die je niet deelt en manieren van leven die van de jouwe verschillen." En toleration is "het beleid van geduldige verdraagzaamheid tegenover datgene dat wordt afgekeurd, toleration bestaat alleen waar er ook dingen worden afgekeurd, als mensen volmaakt zouden zijn, was tolerantie nodig noch mogelijk." In de Nederlandse begrippen tolerantie en verdraagzaamheid zijn de beide betekenissen steeds aanwezig. Misschien is *tolerance* te vertalen als verdraagzaamheid in de betekenis van *persoonlijke eigenschap*, terwijl *toleration* verdraagzaamheid als *politieke waarde* aanduidt. Het feit dat John Locke's pleidooi voor religieuze en politieke verdraagzaamheid onder de naam *A Letter concerning Toleration* bekend is geworden, wijst in die richting.[5]

Het denken over verdraagzaamheid beweegt zich rond deze betekenissen. Sommigen definiëren tolerantie vooral als eigenschap van personen en kijken naar hoe de intermenselijke omgang verloopt. Anderen vatten tolerantie primair op als een politieke waarde die tot uitdrukking komt in de relatie tussen overheid en burger, tussen politieke macht en individu of groep. Interessant zijn vooral die interpretaties die relevant zijn voor beide betekenissen van tolerantie. Met name dat soort auteurs komt hier aan bod.

3

De Verenigde Naties verbinden aan elk jaar een thema. In 1995 was dat tolerantie. Toen is ook de 16de november uitgeroepen tot de jaarlijkse Dag van de Tolerantie. De UNESCO heeft het thema opgepakt, "gealarmeerd door de huidige toename van intolerantie, geweld, terrorisme, vreemdelingenhaat, agressief nationalisme, racisme, antisemitisme, uitsluiting, marginalisering en discriminatie gericht tegen nationale, etnische, religieuze en taalminderheden, vluchtelingen, mensen die in een ander land zijn gaan werken, immigranten en kwetsbare groepen in de samenleving, en ook door gewelddadigheden en intimidatie jegens individuen die hun vrijheid van meningsvorming en meningsuiting uitoefenden – allemaal zaken die de instandhouding van vrede en democratie bedreigen, nationaal zowel als internationaal, en die de ontwikkeling hinderen." De VN-organisatie heeft de beginselen van tolerantie omschreven in een aantal documenten.[6] Het is een pretentieuze staalkaart van goede bedoelingen en nobele beginselen, geformuleerd op het niveau van staten, gericht op alle wereldburgers, groepen en staten.

Tolerantie houdt onder meer in "res-

pect, aanvaarding en waardering van de rijke verscheidenheid aan culturen in de wereld, aan manieren om onszelf uit te drukken en mens te zijn." Verdraagzaamheid is een morele plicht en tegelijkertijd een politiek en wettelijk voorschrift, het is de deugd die vrede mogelijk maakt, "een actieve houding op basis van de erkenning van de universele mensenrechten en de fundamentele vrijheden van anderen." Het is erkenning van het recht in vrede te leven en jezelf te zijn.
Dit bijna alomvattende begrip tolerantie lijkt in de lezing van de UNESCO nu eens de plaats te hebben ingenomen van rechtvaardigheid, solidariteit, vrijheid en redelijkheid, anderzijds de voorwaarde te zijn voor die politieke waarden. Tolerantie krijgt daarmee zo'n centrale positie en wordt zo met betekenissen gevuld dat het begrip zijn kracht dreigt te verliezen. Bovendien zijn het weer heel veel mooie woorden die alle tezamen een overweldigende indruk willen maken, maar niet kunnen verhullen dat van al dat fraais in de politieke realiteit nog maar bitter weinig is gerealiseerd.

Het belangrijkste middel ter voorkoming van intolerantie is onderwijs, zo vindt de UNESCO, "education for tolerance" is geboden. In dat kader heeft de UNESCO een kleine catalogus uitgegeven die een selectie moet voorstellen van films over tolerantie.[7] Het boekje brengt een zestigtal films uit alle windstreken onder deze noemer en rekt daarbij de grenzen van het nieuwe filmgenre behoorlijk op. Het verhaal van Sacco en Vanzetti (*Sacco e Vanzetti*, 1971, van Giuliano Montaldo, met onder andere Gian Maria Volonte) roept van alles op, niet in de laatste plaats verontwaardiging, woede en strijdlust, maar is het inderdaad een film over tolerantie, zoals de UNESCO meent? *Ladri di Biciclette* van Vittorio de Sica uit 1948, ook geselecteerd, is een aangrijpend sociaal-realistisch drama waarin een werkloze zijn fiets gestolen ziet worden door iemand die nog armer is dan hijzelf. Wanneer hij vervolgens op zijn beurt een fiets steelt, wordt hij betrapt door een menigte, die echter medelijden krijgt met het huilende zoontje en besluit de dief te laten gaan. Prachtige film: de grauwe naoorlogse werkelijkheid, het harde lot van de werklozen en armen, een mooi gebaar van de menigte, maar is het een verhaal waarin tolerantie een rol speelt? De film *Shoah* (1985) van Claude Lanzman is onvergetelijk, maar bij mijn weten juist niet omdat het een monumentale verbeelding van tolerantie is. *City Lights* van Charlie Chaplin (1930), over de mislukte liefde voor een bloemenverkoopster, veroorzaakt eerder een gevoel van melancholie of frustratie dan dat het de kijker op het spoor zet van tolerantie. Zou de UNESCO de film *Hannibal*, als hij in 1997 al beschikbaar was geweest, niet ook geselecteerd kunnen hebben als een film over tolerantie?[8]
Over eventuele effecten van zo'n aan een bepaald thema gewijd jaar wordt eigenlijk nooit meer wat vernomen, zoals mij ook van een uitbundige viering van de Dag van de Tolerantie op 16 november nog nooit wat is gebleken. Als tastbaar resultaat mag gelden dat onder de hoede van de minister van grotestedenbeleid en van integratie een internetsite in het leven is geroepen met de naam *Tolerance Unlimited*, een naam die daarmee helaas niet meer beschikbaar is voor een volgende operatie gericht tegen het terrorisme. Op de site is te lezen

hoe je een *tolerantieteam* kunt vragen een bezoek te komen brengen aan je school. Dat promoteam kan op een aan jongeren aangepaste wijze demonstreren wat het belang is van tolerantie. En met een vragenlijst ontdek je hoe tolerant je zelf bent. Maar is dat wel een vraag die deze overheid aan de burger moet voorleggen?

4

De moderne reputatie van Nederland als tolerante natie wordt voortdurend gereproduceerd.[9] Ze berust vooral op het feit dat dit land er vanaf de jaren zestig in is geslaagd uit te groeien tot de *permissive society* ten voeten uit – een eiland in een wereld die veel langzamer verandert dan wij zelf: abortus, drugs, euthanasie, homohuwelijk, *gay parade*, lage straffen voor crimineel handelen. Nederland vat zichzelf op als het thuisland van het gedogen. Wij Nederlanders zouden een hechte, misschien wel een speciale relatie hebben met tolerantie: ons volk belichaamt tolerantie. En het eigenaardige is dat die beeldvorming hardnekkig is, ondanks alle relativering die er wel degelijk ook is en zelfs ondanks alle bewijzen van het tegendeel.
In zijn veelgeprezen geschiedenis van Nederland schrijft De Voogd, aan het einde van zijn verhaal gekomen, in een toegevoegde analyse van de huidige situatie in Nederland: "[De Nederlanders] zijn natuurlijk ook tolerant, al is dit net als vroeger een ander woord voor onverschilligheid."[10] Veel eerder in zijn boek, in een beschouwing over het maatschappelijk klimaat van de zeventiende eeuw, heeft hij echter zelf bijgedragen aan het instandhouden van de mythe van het tolerante Nederland, waar hij spreekt over "de befaamde Hollandse tolerantie", die naar hij meent voor een groot deel voortkwam uit de verschillen tussen de sociale en de politieke macht. "In een land waar de soevereiniteit bij de steden lag, was het altijd mogelijk te vluchten naar een gebied met mildere wetten." Een andere factor, die naar zijn mening aan de Nederlandse tolerantie zou hebben bijgedragen, was het feit dat de intellectuele erfgenamen van Erasmus veel invloed hadden onder Nederlandse regenten. De Voogds standpunt over de Nederlandse tolerantie is ambivalent en dat heeft ongetwijfeld te maken met de onduidelijkheid over wat precies verstaan moet worden onder die tolerantie.

Het beeld van Nederland als tolerante natie berust niet alleen op de huidige vrijzinnigheid, maar heeft ook te maken met de waardering voor ons intellectuele erfgoed, met name het werk van een aantal politieke en sociale denkers in de 14de tot de 17de eeuw die Nederlander waren of in ons land werkten en die hebben bijgedragen aan de Verlichting, zoals ook Locke en Voltaire deden. De studie *Identiteit en tolerantie* brengt de belangrijkste in kaart.[11]
Erasmus, Coornhert, De Groot, Comenius, Spinoza bestreken in hun denken allen de relatie tussen tolerantie en identiteit, met name religieuze identiteit. Ze zochten naar een nieuwe, eigen identiteit die minder gebonden was aan de dominante religie, maar vonden tegenover zich een goeddeels intolerante samenleving die afwijkend denken en handelen niet accepteerde. "Ze verdedigden tolerantie ten opzichte van particularistische opvattingen en handelingen niet omdat die opvattingen particularistisch waren, maar omdat onverdraagzaamheid jegens die opvattingen

een bedreiging vormde voor de menselijke waardigheid en voor de vrede. Intolerantie betekent dat men eigen, subjectieve meningen en inzichten voor absoluut waar houdt en aan anderen oplegt."[12]

Als gevolg van hun opvattingen deden deze verlichte geesten ervaring op met de intolerantie van anderen, ook van regeringen en overheden. Zelf predikten ze in verschillende mate verdraagzaamheid: terwijl Coornhert een radicale vorm van tolerantie voorstond, waarvan ook ongelovigen zouden profiteren, is van Erasmus bekend dat hij niet positief stond tegenover joden. Coornhert is een van diegenen die onomwonden een scheiding van kerk en staat bepleitten, een naast elkaar bestaan van deze twee sferen die ieder een eigen terrein en een eigen verantwoordelijkheid hebben. Godsdienst werd voor hem een zaak van het individu, wiens persoonlijke keuze verdiende te worden gerespecteerd.

Spinoza's *Theologisch-Politiek Traktaat* geldt als een verhandeling over verdraagzaamheid. Het werkt de stelling uit dat de staat vrijheid van denken behoort toe te staan. De tolerantie bij Spinoza berust op het inzicht dat de inspanning die nodig is om de mening van een ander te begrijpen nauwelijks kan samengaan met onverdraagzaamheid. Afwijkende meningen zouden met 'absolute tolerantie' tegemoet getreden moeten worden.[13] Tolerantie is altijd gewenst als het om gedachten gaat. Wanneer het echter op handelen aankomt, kan het noodzakelijk zijn grenzen te stellen op het moment dat de maatschappelijke orde wordt bedreigd. Onder andere met zijn standpunt over tolerantie geldt Spinoza als wegbereider van de moderne democratie.

5

De opvattingen over tolerantie in de 16de en 17de eeuw ontwikkelden zich tegen de achtergrond van godsdienstige twisten. Daaruit ontstond de idee van de scheiding van kerk en staat. Dat zou je kunnen zien als een vorm van geïnstitutionaliseerde tolerantie. "De crux van de scheiding tussen kerk en staat in de moderne regimes is politieke macht te ontzeggen aan alle godsdienstige autoriteiten op grond van de realistische aanname dat zij allemaal op zijn minst potentieel intolerant zijn. Gegeven de effectiviteit van de ontzegging, kunnen zij wellicht aanleren tolerant te zijn; waarschijnlijker is echter dat zij kunnen aanleren te doen alsof zij over deze deugd beschikken."[14]

De verdraagzaamheid die wordt gepropageerd in de christelijke traditie heeft niet zelden betrekking op het verdragen van anderen om zo de eigen gemoedsrust te kunnen bewaren en de eigen christelijke identiteit op te bouwen. Een dergelijke vorm van verdraagzaamheid is meer een overlevingsstrategie dan een houding die wordt gevoed door een waardering van de andere en haar eigen identiteit. Ze is gericht op 'de keer naar binnen', het zich afsluiten van de buitenwereld en het zoeken naar God, en heeft weinig te maken met respect voor culturele veelvormigheid of voor eigenheid. Het gaat er om de anders levende medemens op een afstand te houden om zo zelf de eigen identiteit te kunnen opbouwen.[15]

Heel anders staat het met de humanistische traditie. Het humanisme stelt vanouds een hoge prijs op tolerantie, maar om andere redenen dan bij sommige christenen het geval is. Verdraagzaamheid is in het humanisme tot op de dag van vandaag een van de richtinggeven-

de basiswaarden en onmisbaar bij het aanpakken van persoonlijke en maatschappelijke vraagstukken, volgens een recente uitgave van het Humanistisch Verbond.[16] Het humanisme heeft een grote invloed gehad op de West-Europese cultuur en tolerantie wordt gezien als één van de kernwaarden van de burgercultuur die nog steeds bepalend is voor ons sociale klimaat.

Moderne humanisten pleiten voor een actieve tolerantie, een constante en consequente houding vol zelfonderzoek. Voor hen is verdraagzaamheid het voortdurend 'opnemen van de ander' in het besef van wederkerigheid en wederzijdse afhankelijkheid, gepaard aan het respecteren van verschillen.

6

"Verdraagzaamheid, wat is dat? Het is het grootste goed van de mensheid. We zijn allemaal vol zwakheden en dwalingen; laten we elkaar onze dwaasheden vergeven, dat is het eerste gebod van de natuur." Het zijn de veelbelovende openingswoorden van Voltaires *Dictionnaire philosophique portatif* uit 1764, die een kort artikel bevat over het thema verdraagzaamheid. Voltaire, bekend geworden als voorstander van verdraagzaamheid, richt zich vooral tegen de onverdraagzaamheid van de onderling sterk verdeelde christenen, die elkaar op leven en dood bestrijden en ook over andere godsdiensten de overhand willen krijgen.

Hij houdt de lezer voorbeelden voor van politieke machten die godsdiensten ongemoeid hebben gelaten zolang ze geen politieke bedreiging vormden en van godsdiensten die andere religies naast zich duldden. "Dwazen zijn jullie, die nooit een zuivere eredienst hebben kunnen wijden aan de God die jullie geschapen heeft! Ongelukkigen zijn jullie, die het voorbeeld van de Noachieden, van de Chinese geleerden, van de parsen en van al die andere wijzen nooit hebben kunnen volgen! Monsters zijn jullie, die bijgeloof evenzeer nodig hebben als de maag van een raaf aas nodig heeft! Ik heb het jullie al een keer gezegd en ik heb jullie niets anders te zeggen: zijn er twee godsdiensten in uw land, dan snijden ze elkaar de hals af; zijn er dertig, dan leven ze in vrede met elkaar. Kijk naar de Grote Turk: hij heerst over Gèbers en banianen, over Griekse christenen, Nestorianen en Romeinen. De eerste de beste die onrust wil zaaien, wordt aan een spiets geregen en dus houdt iedereen zich rustig."

Voltaire spreekt krachtige taal, maar het is niet waarschijnlijk dat op deze interpretatie van het begrip tolerantie zijn reputatie van vertolker van het belang van tolerantie is gebaseerd. Niet alleen lijkt hij zelf niet in staat te zijn anderen hun dwaasheden te vergeven, maar ook is de gedachtegang niet consequent: immers, als tolerantie met geweld moet worden afgedwongen, waar blijft dan het redelijke inzicht en de beschaafde zelfbeheersing? Als Voltaire desondanks doorgaat voor iemand die de tolerantie hartstochtelijk verdedigt, dan is dat vooral gebaseerd op een befaamd citaat dat op exemplarische wijze uitdrukking zou geven aan zijn hartstocht voor verdraagzaamheid: "Monsieur l'Abbé, ik verafschuw alles wat u schrijft, maar ik zou mijn leven ervoor geven dat u het kunt blijven schrijven."[17]

7

In de naoorlogse periode zijn er momenten geweest waarin het debat over het thema verdraagzaamheid uitdrukkelijk politiek werd, dat wil zeggen

werd geformuleerd in termen van de relatie tussen overheden en groepen burgers. Het bekendste voorbeeld is ongetwijfeld Herbert Marcuses inmiddels vrijwel vergeten idee van repressieve tolerantie uit 1965, een stuk kritische theorie dat de houding van mensen in de tegencultuur en in de studentenbeweging tegenover politieke macht diepgaand heeft beïnvloed.[18]

In zijn essay betoogt Marcuse dat de momenteel in de liberaal-democratische samenleving heersende idee van tolerantie een passieve verdraagzaamheid is tegenover het radicale kwaad dat noodzakelijk is om deze samenleving in stand te houden: de oorlog in Vietnam, economische verspilling en uitbuiting, militarisering, armoede. Onder omstandigheden van maatschappelijke ongelijkheid is tolerantie altijd aan beperkingen onderworpen. Ze kan niet in dienst staan van de waarheid over de richting waarin de maatschappij zou moeten veranderen, omdat een werkelijk rationele discussie onmogelijk is. De bestaande tolerantie bevordert de strijd om het bestaan en verhindert dat alternatieven aan bod komen. De werkelijke tegenstellingen worden geneutraliseerd. Desondanks heeft deze vorm van verdraagzaamheid zijn voorkeur boven de geïnstitutionaliseerde intolerantie die in dictaturen gebruikelijk is.

Tolerantie, in Marcuse's ogen een verworvenheid van de beschaving, wordt gepredikt terwijl de politieke en economische processen verlopen in overeenstemming met de belangen van de heersenden. Er is dus een tegenstelling tussen enerzijds de politieke en economische structuur en anderzijds de theorie en praktijk van de verdraagzaamheid. Onder de door Marcuse 'abstract', 'zuiver', 'onpartijdig' en 'schijnheilig' genoemde tolerantie wordt politieke oppositie verzwakt, worden conservatieven en worden reactionairen sterker gemaakt en maatschappelijke verandering voorkomen.

Omdat een gelijke mate van verdraagzaamheid tegenover links en rechts niet bevrijdend kan werken, kan buitenwettelijk verzet voor onderdrukte groepen in sommige gevallen de enige mogelijkheid zijn hun situatie te veranderen: ze hebben een natuurlijk recht zich te verzetten. Tolerantie als 'subversief, bevrijdend begrip' vereist een intolerante houding tegenover de heersende politieke opvattingen en praktijken en verdraagzaamheid jegens politieke opvattingen en praktijken die op dit moment worden onderdrukt.

8

Tolerantie, of de vreedzame coëxistentie van groepen mensen met verschillende geschiedenis, cultuur en identiteit waardoor tolerantie mogelijk wordt, is een historisch zeldzaam en daarom belangrijk kenmerk van het samenleven. Het is een persoonlijke deugd maar vooral ook een politieke waarde voor Michael Walzer.[19] Het is een activiteit van democratische burgers, van belang omdat ze ervoor zorgt dat anders-zijn mogelijk is. Je zou ook kunnen zeggen dat het anders-zijn tolerantie noodzakelijk maakt. Maar verdraagzaamheid is geen toverformule voor harmonie.

Duidelijker dan andere auteurs geeft Walzer aan welke verschillende vormen van tolerantie kunnen worden onderscheiden. Verdraagzaamheid is voor te stellen als een continuüm, dat in vijf stappen verloopt van passieve berusting omwille van de vrede, via goedwillende onverschilligheid ten opzichte van het anders-zijn naar stoïcijnse ac-

ceptatie van andermans rechten, waarna het een actievere vorm krijgt als nieuwsgierigheid en respect en tenslotte uitmondt in enthousiasme over het anders-zijn. Voor al die opstellingen wordt het begrip verdraagzaamheid gebruikt.

Walzer behandelt alle maatschappelijke regelingen die het anders-zijn incorporeren, ermee coëxisteren en een bepaalde maatschappelijke ruimte gunnen, als geïnstitutionaliseerde vormen van de deugd van verdraagzaamheid. Historisch gezien zijn er vijf modellen van een tolerante maatschappij. Regimes van tolerantie doen minimaal een claim op de waarde vrede, de regels van verdraagzaamheid en de erkenning van de mensenrechten. Hij noemt als tolerantieregimes de multinationale rijken, de internationale samenleving van soevereine staten, consociaties of federatieve staten, natiestaten ("In de praktijk is tegenwoordig echter de natiestaat het meest waarschijnlijke regime van tolerantie: een groep, dominant in het gehele land, geeft vorm aan het openbare leven en tolereert een nationale of religieuze minderheid; eerder dan twee of drie groepen, die alle veilig in hun eigen ruimte zitten en elkaar tolereren."[20]) en tenslotte immigratielanden. De verschillen tussen de vijf mogelijke regimes kunnen aanzienlijk zijn; zo worden in het ene regime groepen getolereerd, in het andere individuen.

9

Het debat over de multiculturele samenleving heeft de tolerantie de betekenis gegeven van onverschilligheid: het verdragen van medeburgers om ze niet echt als personen te hoeven zien, als mensen die wat betekenen of zouden moeten betekenen voor jou. Die betekenisvernauwing is gestimuleerd door een artikel van Paul Scheffer onder de titel *Het multiculturele drama* in *NRC* van 29 januari 2000. Hij betoogde daarin dat er een onderklasse van immigranten ontstaat, dat etnische tegenstellingen groter worden en dat van integratie te weinig terecht komt. Het geruchtmakende artikel had als effect dat de Nederlander op zijn persoonlijke onverschilligheid werd gewezen. De zogenaamde tolerantie van de Nederlander had als effect dat generaties immigranten worden afgeschreven.

Onlangs heeft Scheffer een vervolg geschreven. Daarin onderkent hij wel dat aan tolerantie een politieke kant zit, in de zin tenminste dat tolerantie ook onderzocht moet worden op het niveau van het overheid, maar hij analyseert die rol van de overheid niet als politiek vraagstuk. Zijn zorg blijft vooral de tolerantie van burgers jegens elkaar in het publieke domein. Hij onderzoekt niet waar het publieke domein overgaat in het politieke domein en waar verdraagzaamheid een politiek vraagstuk wordt.[21]

Een heel andere, Belgische analyse van deze kwestie van tolerantie en multiculturaliteit vinden we bij Jan Blommaert. "Tolerantie is een schraal begrip vol heel intolerante suggesties, en hoegenaamd geen antwoord op racisme, uitsluiting en maatschappelijke marginalisering van minderheden. Het is een zoethoudertje dat de status quo in stand houdt, van alle betrokkenheid vrijpleit en bovendien een lekker gevoel verschaft aan zij die een beroep doen op de kwalificatie 'tolerant'. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat mensen *niet* tolerant hoeven te zijn. Tolerantie is ongetwijfeld een schone individuele deugd, maar geen systematisch verweer tegen

een maatschappelijk en politiek fenomeen. Zolang de samenleving, via haar politieke organen en instellingen, geen blijk geeft van 'tolerantie' – in de zin van aanvaarding – dan is de individuele tolerantie van de goedmenende autochtoon een doekje voor het bloeden."[22]

Blommaert noemt tolerantie een politiek sleutelbegrip dat op specifieke wijze wordt ingezet. In het tolerantietaalspel heeft het begrip een structurerend, sturend, versimpelend en verhullend effect. De term suggereert ten onrechte dat een verklaring voor verschijnselen en gebeurtenissen beschikbaar is, door ze in te passen in bestaande taalpatronen. Wie verdraagzaamheid bepleit, zorgt voor een ideologische neutralisering en normalisering in het voordeel van de heersende meningen, dat wil zeggen van degenen die heersen.

Voor Blommaert heeft het bestaande pleidooi voor tolerantie betrekking op een individuele houding met een specifieke, impliciete (zogenaamd vanzelfsprekende, in elk geval onbesproken en ongereflecteerde) politieke en morele lading. Tolerantie individualiseert en psychologiseert het politieke en maatschappelijke probleem en reduceert het tot karaktereigenschappen van mensen. Daar komt bij dat tolerantie kijkt naar de houding van een deel van de mensen die met een probleem te maken hebben; sommigen (moeten) verdragen, anderen blijkbaar niet, ofschoon zij op hun beurt waarschijnlijk van alles en nog wat tolereren. Blommaert wijst bovendien ook op het feit dat tolerantie een passief begrip is, het is het tegendeel van veranderingsgezindheid, het accepteert de feiten zoals ze zijn maar bestempelt ze wel als negatief en verwerpelijk en geeft tegelijkertijd degene die tolereert een schouderklopje. En altijd wordt de mogelijkheid opengehouden dat men op een gegeven moment besluit dat de grens van de verdraagzaamheid wordt overschreden.

10

Wie de waarheid niet heeft, en de liefde niet, en wie geen werkelijk respect kan opbrengen, die kan maar beter bescheiden en tolerant zijn. Tolerantie is een kleine deugd, ze is de wijsheid en deugd van hen die wijzen noch heiligen zijn. In zijn prachtige boek over de deugden brengt André Comte-Sponville[23] naar voren dat tolerantie alleen bij opinies een rol speelt. Als er in de wetenschap sprake is van ware kennis, dan is tolerantie niet aan de orde; buiten de wetenschappen is er minder snel sprake van waarheid en daar komt tolerantie van pas. Maar als we zouden beschikken over meer inzicht, grootmoedigheid en rechtvaardigheid, dan zou wat wij tolerantie noemen respect, sympathie of liefde moeten heten.

Tolerantie is dus gebaseerd op het onvermogen het absolute te bereiken. Het is datgene accepteren wat veroordeeld zou kunnen worden. Het gaat in tegen je eigen belang en dient het belang van anderen. Tolereren is ook je betrokken voelen. Het is wijsheid die sterker is dan fanatisme. Het is de deugd die zich keert tegen fanatisme, sektarisme en autoritarisme.

Intolerantie maakt dom, domheid maakt intolerant. Intolerantie van de staat verzwakt op den duur de staat. Dogmatisme leidt tot intolerantie. "Het lijden van anderen tolereren is niet langer tolerantie, maar egoïsme, onverschilligheid, of nog erger", aldus Comte Sponville. En grondrechten dienen niet te worden getolereerd, maar gewoon te worden gerespecteerd.

Onverdraaglijk zijn het lijden van anderen, onrecht, onderdrukking, wanneer dit voorkomen of bestreden zou kunnen worden door een minder kwaad. Er zijn grenzen aan de tolerantie. Ze moet zichzelf beschermen en de voorwaarden waaronder ze mogelijk is in stand houden. Zelf zou je alleen intolerant moeten worden als je vrijheid wordt bedreigd. Maar ook is het nodig juist tolerant te zijn ten opzichte van intolerantie.
Comte-Sponville heeft een verklaring voor het feit dat het thema verdraagzaamheid, dat oorspronkelijk vooral speelde in religieuze kwesties, zo langzamerhand een rol speelt in alle aspecten van het maatschappelijk leven. Dat is zo omdat sektarische praktijken en mentaliteiten niet meer religieus zijn maar alomvattend.

11

Het provocerende essay van Slavoj Zizek[24] is eigenlijk een oproep aan burgers te revolteren, geen genoegen te nemen met wat als vanzelfsprekend wordt voorgesteld. Aanleiding voor het essay is de multiculturele samenleving, maar de strekking van het verhaal is algemener: Zizek roept op tot onverdraagzaamheid tegenover de markt en het kapitalisme. Hij keert zich tegen de depolitisering van de economie, die wordt bevorderd door wat hij 'het tolerante multiculturele liberalisme' noemt. "Kort gezegd: de multiculturele tolerantie is identiek met de dominante ideologie van het wereldomvattende kapitalisme. De tegenstelling tussen etnisch, seksistisch en religieus fundamentalisme en de multiculturele tolerantie is uiteindelijk een wassen neus: voor beide polen vormt de politieke neutraliteit van de economie het uitgangspunt. De enige uitweg uit de impasse, en daarmee de eerste stap in de richting van een vernieuwing van links, is de hernieuwde vestiging van een krachtige, passend intolerante kritiek van de wereldomvattende kapitalistische beschaving."[25]
Het is duidelijk: Zizek meent dat het begrip tolerantie, dat bijvoorbeeld in debatten over de multiculturele samenleving en de postmoderne identiteit zo kwistig wordt gebruikt, misplaatst is. Het schept een beeld van een wereldorde gedomineerd door de markt, waarin multiculturele tolerantie staat naast de bescherming van de mensenrechten en de democratie en elke specifieke levensstijl ruimte krijgt om in volledige individualiteit te leven. Het multiculturalisme is de perfecte ideologie voor het wereldkapitalisme, een ontkende, omgekeerde, zichzelf in de staart bijtende vorm van racisme. Het multiculturele respect voor de eigenheid van de ander is een manier om de eigen superioriteit te bekrachtigen.
Multiculturalisme is voor Zizek de verschijningsvorm van de verspreiding van het kapitalistische wereldsysteem. Mensen denken dat het kapitalisme eeuwig is. "De prijs die voor deze depolitisering van de economie wordt betaald, is dat het domein van de politiek zelf in zekere zin wordt gedepolitiseerd. De werkelijke politieke strijd wordt ingeruild voor een culturele strijd om de erkenning van marginale identiteiten en voor de tolerantie van verschillen. Geen wonder dat de liberale multiculturele tolerantie in een vicieuze cirkel gevangen zit: ze biedt tegelijkertijd te veel en te weinig ruimte voor de specifieke cultuur van de Ander."[26]
"Het 'tolerante' multiculturele standpunt vermijdt dus de centrale vraag:

Hoe moeten we de politieke ruimte in deze tijd van globalisering opnieuw uitvinden? Zizek meent dat men de keuze tussen de 'open' postideologische universalistische liberale tolerantie en het particularistische nieuwe fundamentalisme moet afwijzen. Het oude linkse onderwerp van de noodzaak om de neutrale ruimte van de wet op te schorten, dient opnieuw in stelling te worden gebracht tegen het liberale midden dat zichzelf presenteert alsof het neutraal en postideologisch is en op de rechtsstaat vertrouwt."[27]

Het kapitalisme vormt zichzelf geleidelijk om tot een post-politiek, tolerant, multicultureel regime, waarin de logica van het kapitaal de gebeurtenissen blijft bepalen. Zizek wil terugkeren naar het primaat van de economie, "niet ten nadele van de kwesties die de postmoderne vormen van politisering aan de orde hebben gesteld, maar juist om de voorwaarden te scheppen voor een meer effectieve tegemoetkoming aan deze eisen."[28] De eisen zijn die van feminisme, het milieu, de homo-emancipatie. De enige manier om een werkelijk democratische maatschappij tot stand te brengen is de radicale beteugeling van de vrijheid van het kapitaal, de onderwerping van het productieproces aan de sociale controle, de radicale repolitisering van de economie.

12

Aan het gebruikelijke beeld van het tolerante Nederland wordt aan verschillende kanten geknaagd. Tegelijkertijd blijven velen verdraagzaamheid bepleiten alsof dat het maximaal haalbare is. De rechtsfilosoof Gijs van Oenen heeft de afgelopen jaren de aandacht getrokken met artikelen waarin het zelfgenoegzame beeld van het gedoogzame en tolerante Nederland wordt verstoord.[29] Drie dagen voor de aanslag in New York publiceerde *de Volkskrant* een interview met hem.[30] Van Oenen kijkt graag met een nuchter oog naar onze prestaties op het gebied van gedogen. Nederland beschouwt zich ten onrechte als bij uitstek toleranter dan andere landen. Overal op de wereld wordt getolereerd en gedoogd, want anders kan de samenleving niet functioneren. Alleen: wij praten er openlijk over waar anderen de schijn hoog willen houden dat ze zich wel aan de regels houden, en dat laatste is het verschil. Wij zeggen ook gewoon dat we gedogen. Diezelfde boodschap wordt overigens uitgedragen door collega's van Van Oenen, waarmee ten overvloede een zoveelste bewijs van onze vreemde nationale obsessie met tolerantie wordt geleverd.[31]

Maar terwijl politieke denkers aan de mythe van de tolerantie een einde hebben gemaakt, blijft het begrip vooral voor politici onmisbaar. Een kleine greep uit recente berichten. Hans Dijkstal, de politiek leider van de VVD, beticht op een ledenvergadering gewijd aan de ethiek van het liberalisme de christelijke partijen van onverdraagzaamheid in het euthanasiedebat. "Het zit me geweldig dwars. Ik heb nooit het gevoel dat zij de keuze van andersdenkenden respecteren. De christelijke partijen gaan ervan uit dat de ethiek alleen bij hen in goede handen is." Dijkstal krijgt de handen op elkaar met de leuze 'geen vrijheid zonder verdraagzaamheid'.[32]

Het nieuwe PvdA-ontwerpprogramma "ademt de geest van oude gemeenschapszin", aldus een bericht in het *Algemeen Dagblad*. Het citeert de opstellers van de tekst die zeggen: "vrijheid en tolerantie zijn hier en daar uitgemond in

slordigheid en regelrechte hufterigheid." Dat betekent dat tegen criminaliteit harder moet worden opgetreden.[33]
Ook maatschappelijke organisaties kunnen niet zonder. "Geloof jij dat je tolerant bent?" Een advertentie van Het Leger des Heils in de krant van 15 oktober jongstleden springt op de bres voor exgedetineerden.[34] Die moeten de mogelijkheid krijgen weer een leven op te bouwen. Het Leger biedt daarbij steun. "Wij geloven in een samenleving waarin mensen een tweede kans krijgen, maar wij hebben daar hulp bij nodig. Van jou. Jouw tolerantie."
Een alfabetische opsomming van voor de islam belangrijke termen in het Algemeen Dagblad noemt onder T het begrip tolerantie.[35] Vanuit de islamitische gemeenschap zelf wordt ook betoogd dat de aanslag op de Twin Towers onislamitisch is. Om dat te bewijzen verwijzen ze naar passages in de Koran die moeten aantonen dat de Islam tolerantie verkondigt.[36]

13

De recente ontwikkelingen naar aanleiding van de terroristische aanslagen in de Verenigde Staten hebben van tolerantie weer een echt sociaal en politiek vraagstuk gemaakt. Ze hebben misschien ook een eind gemaakt aan de eenzijdige interpretatie van het begrip tolerantie, waarin uitsluitend op het goed samenleven van mensen met elkaar wordt gewezen, los van de maatschappelijke, politieke en economische context. In die zin is de uitslag van een recent onderzoek, waaruit bleek dat Nederlanders veiligheid boven tolerantie verkiezen, wellicht nog als winst te beschouwen.[37]
Tolerantie is volgens Schuyt de onderdrukking van de neiging anderen te onderdrukken.[38] Tolerantie komt volgens hem voort uit de bittere ervaringen van intolerantie en wordt levend gehouden door gezonde scepsis. "Het tegenovergestelde van tolerantie is niet zozeer intolerantie als wel fanatisme. Iemand die tolerant is weet heel goed aan welke normen en waarden moet worden vastgehouden en is dus in zekere zin 'intolerant' tegen aantasting van zijn eigen waarden. Maar er bestaan ook andere waarden naast de zijne. Fanatisme ontstaat en verbreidt zich wanneer slechts één waarheid of één waarde wordt verkondigd, in welke vorm die waarheid zich ook presenteert. De pathologie van de haat wordt erdoor gevoed en vooroordelen erdoor aangewakkerd. De enige remedie tegen haat en vooroordeel is, naar de wijze woorden van Isaiah Berlin, kennis. Kennis maken met en kennis verwerven van – een oud ideaal, zowel van de islam als van de Verlichting."

14

Over verdraagzaamheid debatteren op de manier zoals we de afgelopen decennia in Nederland hebben gezien, lijkt weinig zin te hebben. Met name de weergave van debatten in kranten draagt niet bij tot meer helderheid. Naarmate de geschiedenis van het begrip minder aan bod komt, voegt elke nieuwe publicatie iets toe aan de bestaande verwarring. Asielzoekerscentra, islamitisch geïnspireerde homohaat, verbijstering over gewelddadige actievoerders: publieke debatten onder de noemer van tolerantie laaien op en doven ook weer snel uit. "Zo helder als beginsel, zo duister in de praktijk. Het probleem met tolerantie is dat er geen gouden standaard voor is."[39] Discussies in termen van verdraagzaamheid lei-

den nooit tot oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken en hebben niet merkbaar bijgedragen aan vermindering van onvrijheid, onrechtvaardigheid, ongelijkheid en onredelijkheid.

Wie de wereld wil verbeteren, komt met tolerantie niet ver. Wat leren ons de critici van het tolerantiebegrip? Van Oenen ontneemt ons de laatste illusies over het Nederlandse gedogen. Walzer laat zien dat verdraagzaamheid minstens vijf betekenissen kan hebben en dat de uitersten ver uit elkaar liggen. Blommaert ontmaskert de partijdigheid en eenzijdigheid die in het debat over de multiculturele samenleving besloten liggen. Comte-Sponville maakt aannemelijk dat tolerantie noodzakelijk is voor wie de waarheid en de liefde niet bezit, maar overbodig zogauw die wel aanwezig zijn. Marcuse wil een selectieve tolerantie, die ertoe bijdraagt dat een andere samenleving dichterbij komt. Zizek stelt onomwonden voor intolerant te worden tegenover de depolitisering van de markteconomie.[40]

De ontmaskering van tolerantie zou daarmee wel een feit moeten zijn. Een naïeve omhelzing van tolerantie is niet meer van deze tijd. Het is echter goed te bedenken dat de genoemde critici het allerminst met elkaar eens zijn. Walzer bijvoorbeeld ontwijkt de brandende kwestie van de dominantie van de markt en de depolitisering van de economie. In samenhang daarmee komt hij met de aanvechtbare stelling dat de tolerantie van het anders-zijn een totaal andere kwestie is dan de tolerantie van (het risico van) verstoring. Groepen en mensen die de maatschappelijke spelregels willen veranderen, vallen buiten de beschouwing. Zizek en Marcuse staan hier recht tegenover.

Tolerantie is van belang voor het instandhouden van de samenleving. Maar willen we deze huidige samenleving wel laten voortbestaan? En zouden we dat wel moeten willen? Onze tolerantie hangt samen met sociaal-liberalisme, democratische rechtsstaat, markteconomie, christelijke traditie en wil dat alles stilzwijgend in stand houden. Daarom worden ook steeds de grenzen van tolerantie benadrukt: deze tolerantie staat vijandig tegenover de op verandering gerichte verdraagzaamheid. Volgens Michael Walzer wordt er zoveel over verdraagzaamheid gesproken doordat de nabijheid van de ander zo intens wordt ervaren. Dat is ongetwijfeld waar. Maar misschien is het toch beter dat we een tijdlang proberen over het samenleven te praten in andere termen dan tolerantie.

NOTEN

(1) Michael Walzer, *Tolerantie.* Amsterdam: Ten Have, 1998, p. 15. – (2) Frank Renout, 'Praten over tolerantie: 'Jullie generaliseren!''. *Algemeen Dagblad,* 9 november 2001. - (3) Marcus Aurelius, *Meditations.* Harmondsworth, Middlesex: Penguin, 1964, p. 45. - (4) Roger Scruton, *A Dictionary of Political Thought.* Second Edition. London: Macmillan, 1996. - (5) John Locke, *A Letter Concerning Toleration.* De internetversie van dit werk is op te vragen via http://www.unesco.org/tolerance/declaeng.htm - (6) Zie bijvoorbeeld Unesco, *Declaration of Principles on Tolerance,* 1995. De citaten in deze paragraaf zijn afkomstig uit deze Declaration. Ook de moeite waard: 'Ten ideas for Observing the International Day for Tolerance', te vinden op http://www.unesco.org/tolerance/teneng.htm, en 'Global Quest for Tolerance' op http://www.unesco.org/tolerance/global.htm. - (7) Unesco, *Tolerance in films.* Paris: Unesco, 1997. - (8) "Tolerantie is ook geen kwestie van smaak. In de waardering van kunst, films, boeken en andere culturele producten is tolerantie misplaatst." Sjaak Koenis, 'Hup de tolerantie!'

in *De Groene Amsterdammer*, 10 februari 1999. - (9) Zie bijvoorbeeld de column 'Meer tolerantie is niet gewenst' van Leon de Winter in het *Algemeen Dagblad* van 28 september 2001, geschreven naar aanleiding van een vredesdemonstratie. "Het is een gotspe van buitensporige proporties om uitgerekend in Nederland om tolerantie te roepen", zo meent De Winter. "Nooit eerder in de menselijke historie heeft een samenleving zoveel tolerantie en bereidheid tot gedogen weten op te brengen als de Nederlandse." - (10) Christophe de Voogd, *Geschiedenis van Nederland*. Tweede, herziene uitgave. Amsterdam: Arena, 2000. - (11) H.E.S. Woldring (red.), *Identiteit en tolerantie. Nederlandse filosofen aan het begin van de nieuwe tijd*. Baarn: Ambo, 1995. - (12) Woldring, a.w., p. 27. - (13) Woldring, a.w., p. 171. - (14) Walzer, a.w., p. 103. - (15) Zie in het boek van Woldring de bijdrage van A.G. Weiler, 'Christelijke identiteit en tolerantie'. - (16) Marco Oostdijk (red.), *Werken met waarden. Levenskunst en maatschappelijke betrokkenheid in de 21ste eeuw*. Amsterdam: Boom/Humanistisch Verbond, 2000. - (17) Peter Sas, 'Dialectiek van de tolerantie'. *De Groene Amsterdammer*, 2 juni 2001. Zie ook het artikel van Rymke Wiersma elders in deze AS. - (18) Robert Paul Wolff, Barrington Moore, Herbert Marcuse, *Kritik der reinen Toleranz*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1968. Ernst Lohoff van het Duitse tijdschrift *Krisis* heeft onlangs het thema van de repressieve tolerantie opgepakt; zie www.giga.or.at/others/krisis/e-lohoff_arbeitsterror-und-arbeitskritik.htm. - (19) Michael Walzer, *Tolerantie*. Amsterdam: Ten Have, 1998. - (20) Walzer, a.w., p. 35. - (21) Paul Scheffer, 'De prijs van de vermijding'. *NRC Handelsblad*, 26 mei 2001. - (22) Jan Blommaert, 'De pragmatiek van tolerantie', p. 4-5. In: Ruddy Doom (red.), *Tolerantie getolereerd: 13-19*. Gent: Mys & Breesch, 1996. Hier is de internetversie gebruikt: http://allserv.rug.ac.be/~hdeley/CIE/blommaert5.htm. - (23) André Comte-Sponville, *Kleine verhandeling over de grote deugden*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 1997. - (24) Slavoj Zizek, *Pleidooi voor intolerantie*. Amsterdam: Boom, 1998. Het boek van Zizek beperkt zich overigens geenszins tot het tolerantiethema. - (25) Zizek, a.w., p. 8. - (26) Zizek, a.w. p. 52. - (27) Zizek, a.w., p. 56. - (28) Zizek, a.w., p. 62. - (29) Gijs van Oenen, 'Gedogen is integraal onderdeel van de rechtsstaat'. *NRC Handelsblad*, 12 maart 2001. - (30) Ralf Bodelier, 'Gedogen heeft toekomst'. *De Volkskrant*, 8 september 2001. - (31) Orkun Akinci, 'Stoppen met gedogen is onmogelijk'. *Algemeen Dagblad*, 30 augustus 2001. - (32) 'Dijkstal: christelijke partijen intolerant in euthanasiedebat'. *De Volkskrant*, 12 mei 2001. - (33) Jean Dohmen en Stephan Koole, 'PvdA: samen ten strijde tegen de hufterigheid'. *Algemeen Dagblad*, 3 september 2001. - (34) 'Geloof jij dat je tolerant bent?' Advertentie van het Leger des Heils in *Algemeen Dagblad*, 15 oktober 2001. - (35) Maurits Berger, 'Islam voor beginners'. *Algemeen Dagblad*, 13 oktober 2001. - (36) Yusuf Islam, 'Islam: A Home of Tolerance, not Fanaticism'. *Al-Hewar Magazine*, 24 september 2001. - (37) Xandra van Gelder en Mirjam Schöttelndreier, 'Veiligheid gaat boven tolerantie'. *De Volkskrant*, 26 september 2001. - (38) Kees Schuyt, 'Tolerantie in tijden van oorlog'. *De Volkskrant*, 10 oktober 2001. Schuyts column ligt in dezelfde lijn als de artikelen van Kurz en Chomsky elders in deze AS: misschien moeten we ons eigen westerse wereldbeeld eens aan een kritisch onderzoek onderwerpen. - (39) Sander van Walsum, 'Tolerantie en ongemak'. *De Volkskrant*, 6 november 1999. - (40) In een column naar aanleiding van het geruchtmakende stuk van Paul Scheffer over de multiculturele samenleving heeft ook Dorien Pessers gewezen op het belang van de economische orde voor het tolerantievraagstuk. Zie Dorien Pessers, 'Meedogenloze tolerantie' in *de Volkskrant* van 8 februari 2000. In een commentaar op Zizek wijst Peter Sas op de samenhang van de huidige tolerantie van minderheden met het primaat van de economische belangen van de neoliberale meerderheid. Werd vroeger een beroep gedaan op verdraagzaamheid om minderheden te beschermen, tegenwoordig is tolerantie een instrument om afwijkende meningen te smoren. Zie Peter Sas, 'Dialectiek van de tolerantie' in *De Groene Amsterdammer*, 2 juni 2001.

OVER DE BOMBARDEMENTEN

Noam Chomsky

De terroristische aanvallen waren zeer wrede daden. In omvang bereikten ze misschien niet het niveau van veel andere vormen van wreedheid, zoals bijvoorbeeld Clintons bombardementen op Soedan, die zonder geloofwaardige aanleiding de helft van de voorraden geneesmiddelen van het land vernietigden en een onbekend aantal dodelijke slachtoffers eisten. Niemand weet precies hoeveel, de Verenigde Staten hebben een onderzoek door de Verenigde Naties verhinderd en niemand hecht er zoveel belang aan dat het toch kan plaatsvinden. En dan zwijgen we over een aantal nog veel ergere gevallen die we ons moeiteloos kunnen herinneren. Maar het leidt geen twijfel dat de aanslagen in de Verenigde Staten een afgrijselijke misdaad waren. Zoals meestal het geval is, waren de belangrijkste slachtoffers werkende mensen: portiers, secretaressen, brandweerlieden. De aanslag zal waarschijnlijk een zware slag toebrengen aan de Palestijnen en aan andere arme en onderdrukte volkeren. Het is ook goed mogelijk dat ze zal leiden tot strenge veiligheidscontroles, die er mogelijk op uit zullen lopen dat de burgerrechten en de vrijheid in Amerika zullen worden ondermijnd.

De gebeurtenissen maken ook op dramatische wijze de domheid van het raketschildproject duidelijk. Het was al lang duidelijk en het is herhaaldelijk betoogd door deskundigen op het gebied van internationale verhoudingen, dat als iemand de Verenigde Staten grote schade wil toebrengen, met inbegrip van massavernietigingswapens, hij niet snel een raketaanval zal opzetten, omdat die zijn eigen onmiddellijke vernietiging betekent. Er zijn vele, veel gemakkelijker manieren waartegen in feite geen verdediging mogelijk is. Maar de gebeurtenissen van 11 september zullen waarschijnlijk worden gebruikt om de druk te vergroten op de ontwikkeling van deze systemen en ze daadwerkelijk te installeren. 'Verdediging' is een doorzichtige dekmantel voor plannen de ruimte te militariseren en met een goede publiciteitscampagne zullen zelfs de magerste argumenten indruk maken op een angstige bevolking.

Kortom, de misdaad is een geschenk voor de harde chauvinistische rechtsen, voor hen die hopen geweld te kunnen gebruiken om hun belangen te verdedigen. En dan hebben we het niet eens over de waarschijnlijke reactie van de Verenigde Staten en over wat daar weer op zal volgen – misschien nog meer aanvallen zoals die we nu hebben gezien en misschien nog wel ergere. De vooruitzichten zijn zelfs somberder dan ze waren voordat de recente wreedheden zich voordeden.

We kunnen kiezen hoe we reageren. We kunnen uiting geven aan gerechtvaardigd afgrijzen, we kunnen proberen te begrijpen waar de aanvallen uit voortkomen en dus een poging doen het denken van de waarschijnlijke daders te begrijpen. Als we die laatste mogelijkheid kiezen, doen we er, denk ik, goed aan te luisteren naar de woorden van Robert Fisk, die na vele jaren van zorgvuldige verslaggeving beschikt over een ongeëvenaarde directe kennis van wat zich afspeelt in deze regio. Als hij schrijft over "de verdorvenheid en de

enorme wreedheid van een verdrukt en vernederd volk", stelt hij dat "dit niet de oorlog is van de democratie tegen de terreur waarin de wereld de komende tijd moet gaan geloven. Het gaat ook over Amerikaanse raketten die zich in Palestijnse huizen boren en Amerikaanse helikopters die raketten afvuren op een Libanese ambulance in 1996 en Amerikaanse granaten die in het dorp Qana ontploffen en over een Libanese militia die is betaald en in uniform gestoken door Israël, Amerika's bondgenoot, die zich verkrachtend en moordend een weg baant door vluchtelingenkampen." En nog heel veel meer. Ik zeg opnieuw dat we een keuze hebben: we kunnen het proberen te begrijpen of weigeren dat te doen, en daarmee de kans vergroten dat er nog veel ergere dingen op ons afkomen.
(vertaling *André Bons*)

ANARCHISTISCHE UITGAVEN

Op de druk bezochte Derde Anarchistische Boekenmarkt in Utrecht kon de liefhebber kennis maken met een overweldigend aanbod aan libertaire literatuur. Het betrof overwegend Engelstalige en Duitstalige uitgaven maar ook diverse Nederlandse uitgeverijtjes presenteerden er hun fonds.

Misschien wel de meest opmerkelijke uitgave die ik signaleerde, was een nieuwe editie van *De Spektakelmaatschappij*. De eerste Nederlandse uitgave van Guy Debords populairste boek verscheen in 1976 bij het Wereldvenster en kostte toen 18,50 gulden. Uitgeverij De Dolle Hond, p/a Eerste Schinkelstraat 14-16, 1075 TX Amsterdam, brengt een fraaie heruitgave ervan voor de prijs van slechts 14,50 gulden.

Fraai verzorgde herdrukken worden ook op de markt gebracht door de aan verzendantiquariaat Nog Pas Gisteren gelieerde uitgeverij Kelder (p/a Breedstraat 9a, 3512 TS, Utrecht). Inmiddels verschenen een herdruk van het befaamde *Roodboek Van der Lubbe en de Rijksdagbrand* (30 gulden) en *Nacht over Rusland*, de herinneringen van Vera Vigner, oorspronkelijk verschenen bij Allert de Lange in 1930. Deze heruitgave bestaat uit drie delen in cassette en kost 80 gulden. Nog interessanter is de binnenkort te verwachten vertaling van de autobiografie van Louis Mercier Vega (de oorspronkelijke uitgave werd besproken in De AS 129): *Zonder papieren* (circa 30 gulden). Ook brengt Kelder op termijn een nieuwe uitgave van *Licht over Spanje*. De (in Duitsland geboren) anarchosyndicalist Augustin Souchy blikt daarin terug op de Spaanse revolutie en burgeroorlog waarbij hij zelf betrokken was als functionaris van de vakorganisatie CNT. Deze Nederlandse vertaling van 'Nacht über Spanien' verscheen oorspronkelijk in 1955/56, verspreid over dertien afleveringen van het bulletin *Anarcho Syndicalistische Persdienst* van Albert de Jong.

De reeks Anarchistische Teksten van uitgeverij Iris (p/a Pres. Brandstraat 208, 1091 WX Amsterdam) is uitgebreid met de brochure *De pacifist* van Jean Giono en *Werken is dwang* van Bob Black. Beide kosten 10 gulden. Het pleidooi van Black ('The abolition of work') behoeft geen introductie, maar de oorspronkelijke tekst van de Franse schrijver Gioni (1895-1970) – in 1939 verschenen onder de titel 'La Recherche de la pureté' – zal slechts een enkeling bekend zijn. Vertaler Dick Gevers schreef ook een verhelderende inleiding over de auteur van dit radicaal-pacifistische vertoog.

De AS brengt met het oog op Het Huwelijk een reprint van de in 1929 verschenen kritische geschiedschrijving van het Oranjehuis. De gewezen pastoor Jos van Veen, vooral actief in vrijdenkerskring, benadrukt in *De carrière der zeven Oranje's in de Nederlandsche gewesten 1544-1795* dat de Hollandse en Friese stadhouders zich door list en bedrog staande wisten te houden. Anton Constandse baseerde zich in zijn geschriften over de Oranje's onder meer op het boek van Van Veen, dat oorspronkelijk verscheen bij de BOO van Gerhard Rijnders. De heruitgave kost (inclusief verzendkosten) 9,50 euro. (HR)

TOLERANTIE: TUSSEN MACHT EN IDEAAL

Rymke Wiersma

Of je nu een utopie nastreeft waarin iedereen het met elkaar eens is of dat het je streven juist is dat de maatschappij zo pluriform is als maar mogelijk, in beide gevallen, en alle gevallen er tussenin, is er de belangrijke kwestie hoe te reageren op meningen en gedrag waarmee je het faliekant oneens bent. Tolerantie is een mogelijk antwoord op die kwestie.
Tolerantie heeft te maken met 'anderen de vrijheid gunnen' om te zeggen, te schrijven, te doen en te laten wat zij willen. Echter, diversiteit kan leuk zijn, totdat de buurvrouw haar jachtgeweer beproeft op het roodborstje in jouw achtertuin. Of op je kind. Of enzovoort.
Tolerantie heeft te maken met vrijheid en is voor liberalen, met hun sterke accent op de individuele vrijheid, dan ook altijd een belangrijk begrip geweest. Tolerantie kan echter ook een vorm van macht zijn; hierover hoor je eerder socialisten voor wie gelijkheid de hoogste prioriteit heeft. Voor anarchisten zijn zowel vrijheid als gelijkheid belangrijke begrippen; in hoeverre kan tolerantie voor anarchisten een bruikbaar begrip zijn?
Ik geef hieronder vanuit een anarchistische visie commentaar op verschillende soorten tolerantie: tolerantie vanuit eigenbelang vanwege een machtspositie, tolerantie in de zin van dulden (onverschilligheid, relativisme en verdraagzaamheid), en actieve tolerantie vanuit betrokkenheid.

Lange tijd zag ik tolerantie als iets dat per definitie vast zit aan macht. Daar is best wat voor te zeggen. Zowel bij mensen als bij andere apen valt een heel spectrum van dominantiestijlen te onderscheiden: van tolerant naar despotisch. Waarbij tolerantie weliswaar de meest vriendelijke manier is, maar wel degelijk op macht gebaseerd.[1] Tolerantie als gunst van de machthebber: hij gooit je een stukje banaan toe – of een voedselpakket.
Ook in de door links voorgestane klassenstrijd werd tolerantie slechts gezien als truc van de machthebber, het werd nooit als een nastrevenswaardig iets naar voren gebracht. Wat zouden de verdrukten moeten tolereren, in de zin van dulden, verdragen? Niets toch? Het was juist de bedoeling dat het volk in opstand kwam! Marxisten en aanverwanten zijn bovendien altijd uitgegaan van het eigen gelijk. Degenen die er anders over dachten leden gewoon nog aan een 'vals' bewustzijn. Die moesten niet getolereerd, maar eerder geïndoctrineerd worden.
Tolerantie wordt binnen links dus vooral gezien als een zeer gevaarlijk mechanisme waarmee de bestaande orde zich overeind houdt: *repressieve tolerantie.* De term is van Marcuse. Het komt erop neer dat de staat of het systeem protesterende minderheden steeds een klein beetje haar zin geeft, liefst in oppervlakkigheden, zodat de macht van het systeem niet wezenlijk aangetast wordt. Alle arbeiders een auto, en je hoort ze niet meer tieren; ze razen slechts voort op de snelweg van het kapitalisme.
Toen in de jaren tachtig de overheid probeerde om ten koste van de anarchistisch getinte vrouwenhuizen 'emancipatiebureaus' in het leven te roepen voerden wij, anarcafeministes, heftig actie om zoiets, wat door ons werd gezien als regelrechte poging tot *inkapseling*, te voorkomen. Hoewel ik zelden

meer iets over die emancipatiebureaus vernomen heb, hebben 'de inkapselaars' toch hun zin gekregen: veel vrouwen 'kapselden zichzelf in': ze kozen, geheel zelf, op grond van de kleine verbeteringen die er bereikt waren, voor een carrière in het bedrijfsleven, in de kunsten, in de new age of in het moederschap.

Deze geschiedenis schetst enigszins wat ik tegen het al te makkelijk gebruiken van termen als 'repressieve tolerantie' en 'inkapseling' heb: natuurlijk is alertheid geboden, maar door die grote woorden lijkt het alsof er geen mensen bij zijn, alsof mensen slechts slachtoffer zijn van een onderdrukkend systeem. Het is ingewikkelder, de neiging zich aan te passen aan de meerderheid en voor de makkelijkste weg te kiezen, voor de korte in plaats van voor de lange termijn, is een algemeen menselijke neiging. Doordat de meeste mensen aan die neiging toegeven blijft 'het systeem' in stand, tot genoegen natuurlijk van de rijken en machtigen.

Het is duidelijk dat bij deze vorm van tolerantie 'vrijheid gunnen' slechts tactiek is. Toch word ik liever getolereerd dan vervolgd. Ik leef liever in een land waar actiegroepen beloond worden met gesubsidieerde banen dan in een land waar het uiten van anarchistische ideeën verboden is – hoe 'duidelijk' dat laatste ook is. Als er dan toch macht is, dan liever een wat minder logge vorm.

Maar wat belangrijker is: het streven van machthebbers naar tolerantie valt deels te zien als een hoopvolle ontwikkeling. Je zou kunnen zeggen: bij vergevorderde tolerantie ziet de machthebber (staat, persoon of groep) in elk geval in dat hij (m/v) er belang bij heeft om een klein beetje macht te laten varen, zodat zijn machtspositie langer stand zal houden. Waar Marcuse ophoudt kan dus doorgedacht worden: als de druk 'van onderaf' op de ketel blijft, als mensen blijven protesteren en weigeren mee te werken aan dingen waar ze het niet mee eens zijn, dan zou er wel eens een moment kunnen komen dat ook de machthebbers inzien dat zij er uiteindelijk het meest belang bij hebben de macht geheel te laten varen. Dit is naïef – maar niet geheel onmogelijk. Het zal niet snel gebeuren, maar het lijkt me toch belangrijk om niet te ontkennen dat het kàn. Als de lange termijn in de overweging meegenomen wordt, dan blijkt zelfs voor hardnekkige egoïsten dat het "meer in je eigen belang is om je eigen belang wat minder na te streven."[2]

ONVERSCHILLIGHEID EN RELATIVISME

Tolerantie heeft niet per definitie iets met macht van doen. Het Latijnse woord 'tolerantia' betekent volgens het woordenboek 'het dulden'. Ook dulden kan op verschillende manieren.

Op een conferentie over de 'multiculturele samenleving' pleitte de filosoof Bert van den Brink voor tolerantie vanuit 'een zekere mate van onverschilligheid'. Tolerantie is voor hem een kwestie van lange adem, oftewel: "uithoudingsvermogen wat betreft het leven met levensbeschouwelijke conflicten". Het wordt pas een probleem, volgens hem, zodra mensen denken dat verregaande sociale harmonie haalbaar en maakbaar is.[3]

De logica is duidelijk: er zijn meningsverschillen, geen probleem, zolang mensen maar niet teveel hun best doen hun buren te overtuigen. Maar hier zou het middel (onverschilligheid) wel eens ernstiger kunnen zijn dan de kwaal (het

heftig botsen der meningen). Wat heb je aan mensen die langs elkaar heen leven en hun hoofd afwenden voor de rotzooi en ellende die anderen veroorzaken, of die anderen nu de directie van een multinational zijn of buren die racistische taal uitslaan. 'Onverschilligheid', dat is de oplossing voor mensen met een zeer pessimistisch mensbeeld: mensen hebben vanuit die visie weinig gemeenschappelijks. Ze zijn potentieel elkaars concurrent, zitten elkaar in de weg en kunnen elkaar maar het beste negeren.

Ook bij cultuurrelativisme gaat het om dulden, maar hier niet vanuit desinteresse. Het cultuurrelativisme is vooral een reactie op de arrogante houding van veel 'westerse' mensen ten opzichte van de rest van de wereld. De ideeën en gewoontes van mensen overal op de wereld zouden per definitie gelijkwaardig zijn. Ieder zijn of haar eigen 'waarheid'. Of gooi dat hele begrip waarheid maar in de prullenmand.

Dat laatste lijkt me een goed idee. Alle ideeën zijn afkomstig van feilbare mensen. Maar dat lijkt me eerder een reden voor scepticisme, dat wil zeggen voor een extra critische blik: dat niemand de waarheid in pacht heeft betekent niet dat alle ideeën even goed of bruikbaar zijn, het betekent dat het nodig is om altijd verder te blijven zoeken. Als alles relatief is, dus 'even waar', dan hoef je niet verder te zoeken. Kritiek op de racistische buurman is op die manier niet meer mogelijk. Dat soort tolerantie gaat toch weer lijken op onverschilligheid.

Het cultuurrelativisme doet in eerste instantie sympathiek aan, maar heeft wat mij betreft ongelijk. Culturen - zo je daar al van kunt spreken, want zo'n begrip staat bol van de generalisaties - bestaan uit ideeën, gewoontes en vanzelfsprekendheden die in een bepaalde streek van generatie op generatie doorgegeven zijn. Vanwege die vanzelfsprekendheden is het begrip cultuur op zich al niet te rijmen met anarchisme. Alles ter discussie stellen, overal zelf keuzes in maken, nooit in sleur of slaafsheid vervallen, kortom het autonome denken, dat is toch onder andere waar het anarchisten om gaat? Daarom zeg ik: cultuur bestaat niet; er bestaan slechts ideeën en politieke keuzes. Die kunnen los van elkaar beoordeeld worden. Mensen van overal op de wereld lijken op elkaar en hebben in grote lijnen dezelfde behoeftes. Een kosmopolitische blik veronderstelt verantwoordelijke individuen, die zich met elkaar verwant voelen en die elkaar op hun gedrag aanspreken als dat nodig is.

VERDRAAGZAAMHEID

Een sterkere invulling van dulden is verdraagzaamheid. Hier is de boodschap niet dat 'culturen' allemaal even goed zijn, of dat iedereen zijn/haar eigen waarheid heeft. Het gaat om de kunst te leven temidden van anderen die niet op jouw lijn zitten of die zelfs tegen jouw lijn in werken. In tegenstelling tot de vorige twee soorten dulden, waarbij de verschillen genegeerd of zelfs gewaardeerd werden, wordt hier toegegeven dat er verschillen bestaan die enorm lastig zijn. In feite kan niemand hier omheen. Ik noemde al die buurvrouw die op het roodborstje in je achtertuin wil schieten; zo kan iedereen met gemak duizenden voorbeelden verzinnen, van hondenpoep op de stoep tot aan terrorisme en oorlog toe. Het probleem met verdraagzaamheid is natuurlijk: tot hoever ga je? Of: welk soort dingen verdraag je wel en welke niet?

Bij het denken over tolerantie in de zin

van verdraagzaamheid kom ik al vrij snel uit bij het gedachtegoed van de oude Griekse stoïcijnen. De stoïcijnen streefden naar *apatheia*: je niet laten meeslepen door heftige gevoelens. Ik denk dat dat een voorwaarde is voor een verdraagzame houding. Achter boze of andere heftige gevoelens zitten bepaalde gedachten. Het gaat er om die gedachten zelf in de hand te hebben, zelf te sturen, een verregaande vorm van autonomie. Een stoïcijn is niet iemand die zich flink houdt, maar iemand die niet bang is doordat er bij die persoon geen gedachten zijn die tot angst leiden. Zo is iemand die verdraagzaam is niet iemand die alles maar slikt en zichzelf wegcijfert, maar iemand die inziet dat haar zo anders denkende en levende buren door alles wat ze meegemaakt hebben op die manier zijn gaan denken en leven en dat daarin alleen verandering zal kunnen komen als ze op een positieve manier kennismaken met andere denk- en leefwijzen. Een stoïcijnse levenshouding kan onverdraagzamen stimuleren hun denken te veranderen: 'De stoïsche ideeën over passies leren dat we grote invloed hebben op racisme, seksisme, etnische en nationalistische haatgevoelens en andere hartstochten die verdeeldheid zaaien."[4]

Woedend worden omdat het regent heeft geen enkele zin, maar net zo weinig zin heeft het om in razernij te vervallen omdat woorden of gedrag van bepaalde mensen jou niet aanstaan. Het kan leerzaam zijn voor bepaalde mensen om eens zonder omwegen te horen hoe er over hun gedrag gedacht wordt en dat hoeft heus niet altijd op een vriendelijke manier, maar om duidelijk 'de waarheid' te zeggen hoef je niet boos te zijn. Voor je het weet zit je in een fysieke of verbale geweldspiraal. Daarom vond Socrates (dat was vóór de Stoa) het prima om zijn slaaf een pak slaag te geven, maar deed hij dat beslist niet als hij kwaad was.[5] Helemaal fout voorbeeld natuurlijk. Maar het goeie idee dat er in zit is: laat je niet door je gevoelens meeslepen, heftige gevoelens zijn slechte raadgevers. Deze wijsheid is nog niet echt doorgedrongen. Zelfs hele bevolkingen van landen worden meegesleept in de gevoelens van razernij of gekrenkte trots van 'hun' machthebbers. Maar Martha Nussbaum klinkt hoopvol: "Ruzies en oorlog zullen niet volledig verdwijnen, maar de stoïsche uitgangspunten kunnen rancuneuze en destructieve neigingen bestrijden en het totaal van alle conflicten op wereldschaal sterk verkleinen. Woede is nooit noodzakelijk, zelfs niet in zelfverdediging. Streef ernaar om rechtvaardig te handelen en handel niet omdat je persoonlijk gekwetst bent. Dat maakt je gedrag meer uitgebalanceerd en effectiever."[6]

BETROKKENHEID

"Monsieur l'Abbé, ik verafschuw alles wat u schrijft, maar ik zou mijn leven ervoor geven dat u het kunt blijven schrijven."[7] Aldus sprak Voltaire. Hij was blijkbaar (in theorie in elk geval) bereid zich dood te vechten opdat een ander gebruik kon maken van de vrijheid van meningsuiting. Dit is een actieve vorm van tolerantie en dit gaat veel verder dan verdraagzaamheid. Hier wordt de vrijheid van meningsuiting radicaal bovenaan gezet. Er zit iets ijzersterks in deze stellingname en er klinkt een groot optimisme in door, een vertrouwen dat het met de mensheid wel de goeie kant op zal gaan. Maar valt Voltaires houding vol te houden bij elke mening, ook als er haat of verach-

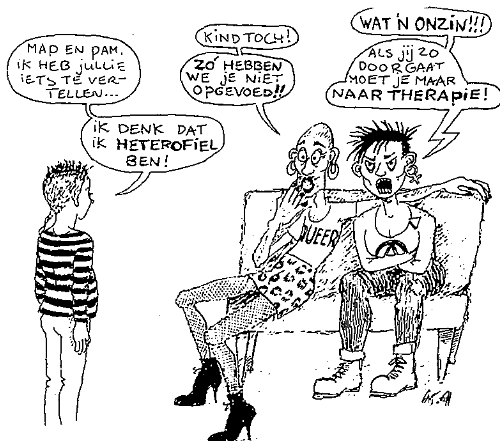
ting in doorklinkt? Wat mij betreft niet. Ik ben natuurlijk wel voor vrijheid van meningsuiting, maar niet op zo'n manier dat ik sta te protesteren zodra bijvoorbeeld een extreem-rechtse partij verboden wordt of als een neonazi voor de rechtbank moet komen omdat hij racistische taal uitgeslagen heeft. Toch past volledige vrijheid van meningsuiting het beste bij anarchisme. Er zullen dan ook zeker anarchisten zijn die tegen een verbod op extreem rechtse uitingen zijn – al was het alleen maar omdat ze vrezen dat ze zelf de volgende groep zullen zijn die monddood gemaakt wordt.

Vrijheid en gelijkheid lijken elkaar te kunnen bijten. Hoe hoger je de vrijheid in je vaandel hebt, hoe lastiger het wordt met tolerantie. Zeker als het niet alleen gaat om vrijheid van meningsuiting, maar ook om de vrijheid in het doen en laten. Want wat doe je met bekladders van joodse begraafplaatsen of met lui die huizen van migranten in de fik steken? Voor niet-anarchisten is dit probleem als politiek vraagstuk niet eens zo heel moeilijk. Want die hebben niets tegen wetten en gezag. Omdat er 'genoeg' niet-anarchisten zijn, worden allerlei problemen dus op een niet-anarchistische manier opgelost. Sommige anarchisten vinden die situatie onbevredigend en gaan meedenken, bijvoorbeeld in buurten of in de lokale politiek. Anderen blijven buiten de officië- le politiek en voeren actie, maar ook zij zijn pragmatisch, want in bijna alle acties die verder gaan dan een demonstratie zit wel ergens een bepaalde vorm van dwang. En dat is waar niet-tolereren op uitdraait. Als ik me niet voor iedere auto werp om die te blokkeren doe ik dat voor mijn eigen veiligheid, maar óók omdat ik andere mensen niet wil belemmeren in hun wensen. Strikt gezien offer ik een beetje milieu op om die andere mensen hun gang te laten gaan. Aan vuile handen valt gewoon niet te ontkomen. Maar als ik aan schandalige praktijken zoals het uitzetten van vluchtelingen denk, of aan de misdadige behandeling die veel dieren ten behoeve van vleeseters moeten ondergaan, dan kan ik me afvragen of tolerantie wel zo'n verheven deugd is. Vrijheid gunnen is zeker een deugd, maar anderen de vrijheid gunnen om medemensen of dieren hun vrijheid te ontnemen of daartoe op te roepen is alles behalve een mooi streven! Waarschijnlijk ging Voltaire er vanuit dat in een open discussie de verstandigste en meest redelijke meningen op den duur zouden 'verwinnen'. Ik denk dat dat klopt en het vrije botsen der meningen is een goeie zaak. Maar dat zal alleen lukken als een verdraagzame houding in stoïsche zin gemeengoed wordt. Zolang dat niet zo is zijn mensen makkelijk op te zwepen en als woorden dan in daden omgezet worden, kan haat veranderen in massamoord. Voordat de meest verstandige ideeën de korte termijn belangen verdrongen hebben, kan er een hoop mis gegaan zijn.

ANARCHISME

In een anarchistische samenleving zou tolerantie een overbodig begrip zijn. Wat valt er te tolereren in een samenleving waarin letterlijk veel samen wordt geleefd, waarin mensen elkaar de ruimte laten, maar tegelijk met elkaar meeleven, waarin niemand het in zijn of haar hoofd haalt een ander uit te buiten of te onderdrukken of op een andere manier te beroven van vrijheid?

Voorlopig zijn we nog niet zover, en de laatste twee soorten tolerantie: ver-

draagzaamheid en betrokkenheid, lijken me het meest passen bij het streven naar zo'n geweldloze en duurzame anarchistische samenleving. Betrokkenheid houdt ook in: op haatdragende en bekrompen meningen steeds met een duidelijke analyse en een grondige kritiek reageren en alternatieve theorieën aandragen. Hieruit blijkt dat ik net als Voltaire sterk op de rede vertrouw – maar niet zozeer vanuit optimisme. Er zit niets anders op, lijkt me. Het is het enige houvast dat we hebben, want alle grote menselijke problemen komen voort uit het verwaarlozen van het heldere denken, door het op de voorgrond zetten van egoïsme, groepsbelangen en korte termijn denken.

Ik wil dit stuk eindigen met de volgende vraag: zou het mogelijk zijn om zonder intolerant te zijn ooit tot een samenleving te komen waarin slechts problemen voorkomen die met een gerust hart getolereerd kunnen worden? Dat wil zeggen, problemen of meningsverschillen waarvan geen levend wezen de dupe zal worden? Met een samenleving waarin alles getolereerd zou kunnen worden, omdat het niemand schaadt, zou een anarchistische samenleving zijn bereikt. Ver doorgeredeneerd valt het tolerantie-ideaal dus samen met anarchisme, en dat doet vermoeden dat het niet gemakkelijk bereikt zal worden. Het zal voorlopig wel schipperen blijven, maar we moeten deze idealen nooit vergeten. Er naar streven is al het halve werk.

NOTEN

(1) Frans de Waal in *Van nature goed. Over de oorsprong van goed en kwaad in mensen en andere dieren*, Amsterdam/Antwerpen 1996. – (2) *Eén en één is zelden twee*, Atalanta, Utrecht 1993. – (3) Werkconferentie 'multiculturele samenleving in impasse?', Tilburg, november 2000. – (4) Martha Nussbaum, over Stoa & wereldburgerschap, *Filosofiemagazine*, april 1997. – (5) Diogenes Laërtius, *Leven en leer van beroemde filosofen*, vertaling Rein Ferwerda en Jan Eykman, Baarn 1989. – (6) idem. – (7) Voltaire (1694-1778) geciteerd door Paul Cliteur in *De lege tolerantie*. (Zie bespreking van dit boek elders in dit nummer.)

TOTALITAIRE ECONOMIE EN PARANOIA VAN DE TERREUR*

Robert Kurz

Grote en symbolische catastrofes zijn in de geschiedenis van de mensheid steeds weer aanleiding geweest tot bezinning, waarin de machtigen der aarde hun hoogmoed afleggen en samenlevingen over zichzelf nadenken en hun grenzen onderkennen. Niets van dat alles is na de kamikazeaanval op de zenuwcentra van de Verenigde Staten in de kapitalistische wereldsamenleving zichtbaar. Het lijkt bijna alsof de barbaarse aanval vanuit het duister van de irrationaliteit niet alleen op 11 september 2001 het World Trade Center met de grond gelijk heeft gemaakt, maar ook de laatste resten kritisch vermogen van de democratische publieke wereldopinie heeft geëlimineerd. Deze samenleving wil niet zichzelf zien in de spiegel van de terreur, maar wordt onder de druk van het afgrijzen nog zelfgenoegzamer, geborneerder en nog minder geneigd tot zelfreflectie dan daarvoor. Met hoeveel meer geweld ze op haar grenzen wordt gewezen, des te heftiger pocht ze op haar macht en des te stoerder cultiveert ze haar eendimensionaliteit.

Na de terreuraanslag gedragen de hoogste functionarissen, de media en het voetvolk van het globale systeem van de 'markteconomie en democratie' zich als waren ze allemaal acteurs en figuranten in een realistische enscenering van de film *Independence Day*. Hollywood had al een voorgevoel dat er een apocalyptische gebeurtenis zou plaatsvinden en verfilmde die als voorstelling vol patriottische kitsch en achterlijke moraal. Zo heeft de cultuurindustrie de realiteit van de catastrofe gebanaliseerd en onwerkelijk gemaakt, nog voordat ze zich überhaupt voordeed. Het spontane verdriet en de radeloosheid worden overschaduwd door de valse rituelen van een geprogrammeerde reactie, die elk inzicht in de innerlijke samenhang van terrorisme en heersende orde onmogelijk maakt.

De verharding van het officiële democratische bewustzijn tot een redeloze woede wordt duidelijk als de amateuristische acteur die de president van de Verenigde Staten speelt, bezweert dat het gaat om een 'monumentale strijd van goed tegen kwaad'. Door dit naïeve wereldbeeld worden de eigen innerlijke tegenspraken naar buiten geprojecteerd. Het is het basisschema van alle ideologie: in plaats van het complex van de relaties helder te maken waarvan men zelf deel uitmaakt, moet een oorzaak van buiten worden gevonden en een externe vijand worden gedefinieerd. Maar anders dan in de puberale droomwereld van Hollywood komt er in de harde werkelijkheid van de uiteen vallende wereldgemeenschap geen *happy end.*

In de film *Independence Day* zijn het heel veelzeggend buitenaardsen die 'Gods eigen land' aanvallen en die natuurlijk

---

* Oorspronkelijk verschenen op internet als *Totalitäre Ökonomie und Paranoia des Terrors.* Vertaling: André Bons. Robert Kurz (1943) is freelance publicist en redacteur van het (Duitse) tijdschrift *Krisis.*

op heldhaftige wijze worden verslagen. Die rol van buitenaardse, buitenkapitalistische en buiten de redelijkheid staande aliens moet nu blijkbaar worden overgenomen door de militante islam, alsof het een zojuist ontdekte vreemde cultuur betreft die zich ontpopt als duistere bedreiging. Op zoek naar de oorsprong van het kwaad bladert men door de Koran, alsof daar de motieven kunnen worden gevonden voor de daden die men anders niet kan verklaren.

Verwarde westerse intellectuelen schamen zich er niet voor het terrorisme te betitelen als een uitdrukking van een 'premodern' bewustzijn dat het tijdperk van de Verlichting heeft gemist en daarom de prachtige westerse 'vrijheid om zelf je leven te bepalen', de vrije markt, de liberale orde en überhaupt al het goede en schone van de westerse beschaving moet verdoemen in daden van blinde haat. Alsof we nooit een intellectuele reflectie op de 'dialectiek van de Verlichting' hebben gehad en alsof het liberale begrip van de vooruitgang zich niet al lang heeft geblameerd in de catastrofale geschiedenis van de twintigste eeuw, keert in de verwarring over de nieuwe waanzinnige daad de even arrogante als domme, burgerlijke geschiedenisfilosofie van de achttiende en negentiende eeuw als spook terug. In de krampachtige poging de nieuwe dimensie van de terreur toe te schrijven aan een vreemd wezen, valt de westelijk-democratische redelijkheid definitief terug tot onder dat vroegere intellectuele niveau.

Maar het feit van de innerlijke samenhang van alle verschijnselen in de mondiaal geworden samenleving laat zich niet zo gemakkelijk wegdefiniëren: na vijfhonderd jaar bloedige geschiedenis van kolonialisme en imperialisme, na honderd jaar mislukte staatsbureaucratische industrialisering en modernisering-als-inhaalslag, na vijftig jaar destructieve integratie in de wereldmarkt en tien jaar onder de absurde heerschappij van het nieuwe transnationale financiële kapitaal, is er in werkelijkheid geen exotisch oosterse ruimte meer die men als vreemd en anders dan het eigene zou kunnen begrijpen. Alles wat zich momenteel afspeelt, is min of meer direct een product van het onder dwang verenigde wereldsysteem. De *one world* van het kapitaal is zelf de schoot waaruit de megaterreur wordt geboren. Het was de militante ideologie van het westerse economische totalitarisme die de weg heeft gebaand voor de even militante neo-ideologische waanvoorstellingen. Het einde van het staatskapitalistische tijdperk en zijn ideeën werd de aanleiding om elke vorm van kritische theorie geheel het zwijgen op te leggen. De tegenspraken van de kapitalistische logica mochten niet meer ter sprake komen, men verklaarde ze voor niet bestaand en noemde de vraag naar de sociale emancipatie buiten de kaders van het warenproducerende systeem irrelevant. Met de schijnbaar definitieve overwinning van het markt- en concurrentieprincipe doofde het intellectuele vermogen tot reflectie in de westerse samenlevingen uit. De mensen in deze wereld moesten identiek worden met kapitalistische functies, ofschoon de meerderheid al als 'overbodig' was bestempeld.
Terwijl de financieel-kapitalistische crisismechanismen van de *shareholder value* miljarden mensen in armoede stortten en tot vertwijfeling brachten, zong de meerderheid van de globale intelli-

gentsia uitdagend het lied van het markteconomische en democratische optimisme. Ze heeft nu de rekening gepresenteerd gekregen: als de kritische rede verstomt, neemt de moorddadige haat haar plaats in. De objectieve onhoudbaarheid van de heersende productie- en leefwijze doet zich dan niet meer op rationele maar op irrationele wijze gelden. Zo volgde op de terugtocht van de kritische theorie de opmars van het religieuze en etnoracistische fundamentalisme. Zolang de fundamenteel emancipatoire kapitalismekritiek zich niet opnieuw vormt, zijn de uitbarstingen van sociale en ideologische paranoia de enige graadmeter voor de mate waarin de contradicties van de wereldmaatschappij zijn volgroeid. Onder deze omstandigheden betekent de nieuwe kwaliteit van de megaterreur in de Verenigde Staten dat de officieel veronachtzaamde en weggeredeneerde crisis van het globaal geworden kapitalistische systeem een nieuwe dimensie heeft gekregen.

BEELDEN

Wat zich voordoet als vreemde furie van terreur is niet alleen gegroeid op de voedingsbodem van de markteconomische *one world,* maar is ook gekweekt door de repressieve machtsapparaten van de westerse democratieën zelf, die nu hun handen in onschuld wassen. Het gaat om blindgangers van de Koude Oorlog en de daarop volgende oorlogen gericht op de democratische ordening van de wereld. Saddam Hoessein werd van wapens voorzien om te strijden tegen het Iraanse mullahregime, dat op zijn beurt tevoorschijn was gekropen uit de moderniseringsruïne van het regime van de shah. De Taliban werden door de Verenigde Staten gevoed, opgeleid en uitgerust met effectieve luchtafweerraketten, omdat toentertijd alles wat tegen de Sovjet-Unie was gericht tot het 'Rijk van het Goede' werd gerekend. En het nu tot mythische figuur van het Kwaad opgeblazen warhoofd Osama Bin Laden verscheen oorspronkelijk op het wereldtoneel van de gewapende paranoia als 'baby' van de westerse geheime diensten. Het veiligheidsimperialisme van de NAVO, dat de niet meer door het kapitaal reproduceerbare mensheid met geweld onder controle wil houden, maakt ook op dit moment nog actief gebruik van bevriende folterregimes en van verschillende gestalten van de waanzin in Turkije, in Saoedi-Arabië, Marokko, Pakistan, Colombia en op andere plaatsen. Maar omdat de wereld uit zijn voegen barst, maakt zich het ene na het andere ondergeschoven kind zelfstandig. De 'baby' van vandaag is altijd het 'onbegrijpelijke monster' van morgen.

De koningen van de terreur, de krijgers van God en de clanmilitia zijn echter geenszins alleen maar uiterlijk door het Westen geïnstrumentaliseerde krachten, die hem nu uit handen beginnen te glijden. Ook hun geestestoestand is niet 'middeleeuws' maar postmodern. De structurele overeenkomsten tussen het bewustzijn van de markteconomische 'beschaving' en het bewustzijn van de islamitische terroristen kunnen niet al te veel verbazing wekken als men bedenkt dat het bij de logica van het kapitaal om een irrationeel eigen doel draait dat niets anders dan een geseculariseerde religie voorstelt. Ook het economische totalitarisme deelt de wereld in in 'gelovigen' en 'ongelovigen'. De heersende 'beschaving' van het geld kan de herkomst van de terreur niet rationeel

analyseren omdat ze zich dan zelf ter discussie zou moeten stellen. Zo definieert het ogenschijnlijk verlichte Westen de islam net zo als 'werk van de duivel' als het islamisme dat omgekeerd met het Westen doet. De irrationele beelden van 'Goed' en 'Kwaad' lijken belachelijk veel op elkaar.

Wat zich afspeelt in de hoofden van de belangrijkste terroristen, is naar zijn aard niet meer bizar dan de manier waarop de belangrijkste managers van de globale markteconomie mens en natuur waarnemen en vormgeven volgens de destructieve dwang van de abstracte bedrijfseconomische calculaties. De religieuze terreur slaat net zo blind en zinloos toe als de onzichtbare hand van de anonieme concurrentie, onder wiens regime permanent miljoenen kinderen verhongeren – om slechts één voorbeeld te noemen dat de cultus van het getroffen zijn, die ten aanzien van de slachtoffers van Manhattan wordt gehuldigd, in een wat ander licht stelt. Als de media tussen de regels door een heimelijke bewondering laten doorschemeren voor de onvermoede technische en logistieke vermogens van de terroristen, wordt ook in dit opzicht de geestverwantschap duidelijk: beide kanten horen in gelijke mate bij de moderne 'instrumentele rede'. Op beide is immers van toepassing wat in Melvilles 'Moby Dick', die grote parabel van de moderniteit, de griezelige kapitein Ahab zegt: "Al mijn middelen zijn redelijk, alleen mijn doel is waanzinnig." De economie van de terreur is het spiegelbeeld van de terreur van de economie. Zo wordt de pleger van een zelfmoordaanslag de logische voortzetting van het eenzame individu dat is verwikkeld in de universele concurrentie die plaatsvindt onder voorwaarden van uitzichtloosheid. Wat hier te voorschijn komt, is de doodsdrift van het kapitalistische subject. Dat deze doodsdrift eigen is aan het westerse bewustzijn en niet alleen wordt geactiveerd door de sociale maar ook door de geestelijke troosteloosheid van het totalitaire marktsysteem, dat bewijzen het periodieke amokmaken van Amerikaanse middenklassekinderen op school en de aanslag van Oklahoma, die zoals bekend een authentiek product was van de innerlijke waanzin van de Verenigde Staten. De tot economische functies gereduceerde mens wordt net zo gek als de mens die door het proces van waardevorming als 'overbodige bestaansvorm' wordt uitgekotst. De instrumentele rede ontslaat haar kinderen.

WANKEL IMPERIUM

Omdat de irrationele kern van zijn ideologie lijkt op die van het islamitisch fundamentalisme zoals het ene ei lijkt op het andere, kan het kapitalisme alleen nog maar oproepen tot een kruistocht, tot een heilige oorlog van de westerse 'beschaving'. Alleen slachtoffers die beroemde columnisten zijn in de Verenigde Staten, makelaars in Manhattan en burgers van de westerse vrijheid, gelden als werkelijke slachtoffers en worden beweend in herdenkingsdiensten. De dood daarentegen van Iraakse burgers en Servische kinderen, die door bommen geworpen van tien kilometer hoogte uiteengereten werden omdat de kostbare huid van de Amerikaanse piloten niet mocht worden beschadigd, werden niet als slachtoffers gepresenteerd maar als *collateral damage*. Zelfs voor de doden houdt de globale apartheid niet halt. Het westerse begrip van de mensenrechten heeft als

verzwegen vooronderstelling de verkoopbaarheid van de persoon en de koopkracht. Wie aan deze criteria niet kan voldoen, is eigenlijk geen mens meer maar een stuk biomassa. Zo verdeelt het westerse fundamentalisme de wereld in het klaarblijkelijk geciviliseerde 'Rijk' enerzijds en de 'nieuwe Barbaren' anderzijds, zoals de Franse publicist Jean Rufin al aan het begin van de jaren negentig vaststelde.

Het imperium wankelt. In enkele maanden tijd heeft de mythe van de economische onkwetsbaarheid zich geblameerd door het ineenklappen van de 'nieuwe economie'. Nu is de mythe van de militaire onkwetsbaarheid tezamen met het Pentagon in vlammen opgegaan. Het utilitaristische denken van de leidende functionarissen probeert zelfs uit deze catastrofe nog munt te slaan. Want midden in de val van de financiële markten heeft men plotseling materiaal voor een dolkstootlegende: niet de heersende orde is aan vervanging toe nu er steeds meer financiële luchtbellen knappen en misschien de wereldmarkt wel instort, maar de 'externe schok' van de terreuraanslag moet dan de oorzaak zijn geweest – aldus de woorden van Wim Duisenberg, president van de Europese Centrale Bank (ECB). Het falen van het systeem wordt vertaald als de externe boosaardigheid van de vreemde 'ongelovigen', maar kan daardoor niet ongedaan worden gemaakt.
Tegelijkertijd worden we overspoeld door een vloedgolf van hysterische oorlogspropaganda, alsof we leven in augustus 1914. Overal melden zich mensen als vrijwilliger aan, ondanks de crash stijgen de aandelen van de wapenindustrie en er ontstaat bijna een hoop op een kruistochtconjunctuur. Maar clandestiene groepen mannen, die zich met dolken en stanleymessen hebben bewapend, maken geen massamobilisering en bundeling van alle maatschappelijke krachten noodzakelijk. De terreur vertegenwoordigt geen tegenimperium dat functioneert op hetzelfde niveau van staatsmacht en oorlogsvoering. Ze is de innerlijke Nemesis van het globaal geworden kapitalisme zelf. Daarom kan de terreur geen nieuwe economische opleving op basis van bewapening veroorzaken. Ook in militaire zin zal de kruistocht op niks uitlopen. Of nu mogelijke 'vergeldingsaanvallen', die klaarblijkelijk worden uitgevoerd vanaf tien kilometer hoogte, door de Verenigde Staten een burgerbevolking decimeren of dat grondtroepen ten koste van hoge aantallen doden en gewonden door verlaten berggebieden dwalen, zoals het leger van de Sovjetunie in Afghanistan moest ondervinden: uit de pseudo-oorlog tegen de door hemzelf in het leven geroepen demonen van de wereldcrisis zal het kapitalisme geen voedsel meer kunnen zuigen dat hem in leven zal kunnen houden.

Er klinken ook stemmen die de rede vertolken, van brandweerlieden in New York tot afzonderlijke journalisten en politici, die tenminste zeggen dat een oorlog absoluut geen zin heeft. Maar deze wijsheid dreigt hulpeloos te blijven en te worden overstemd door de golf van irrationaliteit, als ze zich niet zal weten te ontwikkelen tot een analyse van de crisisverhoudingen. Er is maar één manier waarop aan de terreur daadwerkelijk de voedingsbodem kan worden ontnomen: door de emancipatoire kritiek op het wereldomvattende totalitarisme van de economie.

TWEELING TOORN

Over de toestand van de wereld

Weia Reinboud

Het wordt niet meer zoals het was, zeggen heel wat mensen na de aanslagen in de Verenigde Staten, maar dat idee heb ik niet. De plek waar de aanslagen gepleegd werden, was niet gebruikelijk, maar zowel kapingen als kamikaze-acties bestonden al. Het aantal burgerslachtoffers is niet gering, maar ik zou niet graag een lijst moeten maken van alle conflicten waar zoveel burgerslachtoffers zijn gevallen – een muisarm loop je daar gauw mee op. Ik zie ook geen groot verschil tussen deze aanval op 'gewone' mensen en bijvoorbeeld de bombardementen op Berlijn of Dresden, die ook als doel hadden om 'de bevolking' murw te maken in de hoop dat dat tot een politieke kettingreactie zou leiden, uitmondend in de val van een regime.

"De terroristen hebben de islam geen goede dienst bewezen", luidde een commentaar. Ik begrijp de strekking, en toch is het nogal ondoordacht geformuleerd. Ik heb namelijk nog niemand ooit zien schrijven dat de heethoofden in Belfast het protestantisme of het katholicisme, of algemener het christendom geen goede dienst bewijzen. Blijkbaar vindt de pers het niet het vermelden waard dat het in Belfast om extreme christenen gaat. Dan moet je het evenmin het vermelden waard vinden bij moslims. Je hoort te weten, en kunt het uit jezelf vermoeden, dat het om extreme heethoofden gaat die, ook als ze zelf zeggen voor 'de' islam te strijden, vast wel vooral sektariërs zullen zijn. Net zoals je dat bij heetgebakerde lieden uit Belfast er direct bij denkt, omdat je als 'westerse' journalist heel wat ins en outs van het christendom kent.

Intussen staan in de qur'an wel een paar opmerkingen die heetgebakerden als ondersteuning van hun hitte kunnen zien. 'Heilig' is dat boek dus niet, evenals dat andere 'heilige' boek, de bijbel. Beide boeken heb ik van voor tot achter gelezen, de qur'an vond ik saaier, de bijbel is met glans het meest gewelddadige boek dat ik ooit heb gelezen (dit opmerken doet jehova's getuigen meestal snel afdruipen). Toegegeven, *Mein Kampf* heb ik niet gelezen, maar Lenins *Wat te doen* is, in mijn herinnering althans, zachtaardiger dan de bijbel.

In de naam van Allah boorden de gekaapte vliegtuigen zich in hun doelen, en 'God bless America' was het antwoord. Ik zou verwachten dat iedereen met een heel klein beetje opleiding direct de idiotie ziet van hoe god/allah hier voor karretjes gespannen wordt, maar ik lijk me te vergissen. Zelf vind ik religies, en zelfs 'de religieuze houding', het echte probleem, maar ik vind het best om even net te doen alsof alleen fundamentalistisch dwepen problematisch is. Dan wil ik wel daaraan toevoegen dat elk fundamentalisme een probleem is – de islam van degenen die er een staatsgodsdienst van willen maken, en het christendom van degenen die datzelfde met het christendom willen doen, het gewelddadig fundamentalisme van degenen die vanwege islamitische, joodse, christelijke, protestant-

se of katholieke scheidslijnen hun slachtoffers van de 'onzen' scheiden. Maar ook het etatistisch fundamentalisme van Spanjolen, Basken, Serven en ga zo maar door. Ik zie niet zoveel verschil tussen het opleggen van een religie en het opleggen van een 'staat'. Of je de les gelezen wordt uit naam van de staatsgodsdienst of uit naam van de staat zelve, het is als gebeten worden door de kat of de hond.

En dan nog dat andere fundamentalisme, het economisch fundamentalisme. Je hoort wel eens de vraag stellen wat slechter was, het nazisme of het communisme – in het bijzonder degenen die verbolgen zijn of verbolkt over 'links' lijken dat een interessante kwestie te vinden. Ik zou toch graag in de vergelijking ook het kapitalisme opgenomen zien. Vele hongersdoden zouden zonder kapitalisme gemakkelijk voorkomen hebben kunnen zijn. Naar het schijnt is het geld dat in het rijke Westen aan ijsjes wordt uitgegeven al voldoende om overal op de wereld basisgezondheidszorg en -onderwijs in orde te maken. Dan zal de westerse kapitaalgroei zeker voldoen om de honger de wereld uit te helpen. Ik vermoed dat het kapitalisme veel meer doden veroorzaakt heeft dan nazisme en communisme samen. Ik vrees bovendien dat van deze drie ismes vooral kapitalisme nog lang niet uitgewoed is. Hongerige kinderen aller landen verenig jullie.

Laatst zat in de trein een vrouw voor me, die zo te horen niet erg goochem was. Ach, niet iedereen hoeft te weten dat Rotterdam aan de lijn van Roosendaal naar Amsterdam ligt. Maar deze vrouw bazelde ook dingen over 'onze concurrentiepositie' en dergelijke aardrijkskundige kennis miniem, maar wel in staat om de dogma's van de economische staatsgodsdienst na te brabbelen! Dan heeft die staatsgodsdienst zijn zaakjes goed voor elkaar – fundamentalistische reli's kunnen er jaloers op zijn.

Ik bedoel met dit soort opmerkingen niet dat het 'Westen' de mond maar moet houden, omdat ze boter op hun hoofd hebben. Ik bedoel dat ik liever zie dat nauwkeurig gekeken wordt naar de mechanismen in, de denktrant achter kwalijke zaken, en ik zie graag dat vervolgens die kwalijkheid gelijkelijk overal wordt aangekaart.

BESCHAVEN

De aanval op de Twin Towers schijnt een aanval op de westerse *beschaving* te zijn – alleen is 'beschaving' een buitengewoon vaag begrip. Als een *cultuur* aan koppensnellen doet, vind ik dat niet beschaafd. Aan bloedwraak doen: niet beschaafd. Aan eer en wraak idem. Aan de doodstraf niet. Aan trots en vergelding, woorden die de laatste tijd vrij veel te horen waren, eveneens niet. Dus vanwege de zo geroemde westerse beschaving worden uitspraken gedaan die mij niet beschaafd voorkomen.

'Beschaving' is vaag, nog foezeliger is 'westerse beschaving'. Dingen die men daar meestal onder laat vallen zijn de enorme vlucht die wetenschap en technologie hebben genomen, en de vrijheid van meningsuiting en andere wereldlijke politieke ontwikkelingen. (En de vrije markt, maar dat is kapitalisme, dus fundamentalisme en zeker niet beschaafd.) Die opgang van de wetenschappen stoelt onder meer op het los kunnen laten van traditionele ideeën, op abstract logisch denken dus. Logisch bezien verliezen echter veel generalisaties hun geldigheid, zeker zo'n onduidelijke constructie als 'westerse beschaving'.

Gerechtigheid is ook een vaag begrip. In streken waar ze een naar 'westerse' maatstaven lomp soort recht kennen, zal bij die lompe straffen een woord gebruikt worden dat niet anders dan als 'gerechtigd' vertaald kan worden. Hetzelfde geldt voor de doodstraf die in sommige streken in zwang is, hetgeen volgens het recht van andere landen ongerechtigd genoemd moet worden. Ik begrijp niet dat veel mensen de relativiteit van termen zoals gerechtigheid en beschaving niet zien. De hoogwaardigheidsbekleders van de Verenigde Staten bedachten voor de anti-terrorismecampagne zelfs de naam 'oneindige gerechtigheid', een oneindige blunder. Als er iets eindig is, dan wel een begrip als 'gerechtigheid' met zijn zo plaats- en tijdgebonden invulling. Er is maar weinig 'westers' abstract denken voor nodig om dat in te zien.

Het is niet moeilijk om in een terroristische aanval een soort straatjochiesstreek te zien. Door middel van geklier zeggenschap trachten te krijgen. Het is ook niet moeilijk om in de spierballenpraat die van officiële zijde daarop volgde óók straatjochiesgedrag te zien. Het is zelfs zo, dat wat 'nieuws' heet voor een vreselijk groot deel over de daden van straatjochies gaat. Conflicten op de spits drijven, dreigen met geweld, gevechten aangaan. Maar ook praten over eer en trots – het is de manier waarop bendes van straatjochies hun territoria afpalen. Van beschaving is bij dat alles geen sprake. Niet van westerse beschaving, niet van oosterse. Wraak of vergelding, woorden die straatjochies van beide kanten gemakkelijk in de mond nemen. Tweeling toorn.

Deze straat is van ons, en die van hunnie, dit zijn wij en dat zijn zij. Zo verdelen straatbendes de stad. En als ze groot zijn? Deze staat is van ons, en die van hunnie, dit zijn wij en dat zijn zij.

Naar aanleiding van de aanslagen in New York en Washington is naar voren gebracht dat de Verenigde Staten zo arrogant zijn. Sommigen opperen zelfs gedachtes in de trant van 'net goed', misschien vanuit het idee dat in het World Trade Center en zeker in het Pentagon vrijwel iedereen vieze baantjes had. Maar dood is dood en ook verkapte vormen van de doodstraf keur ik af. Niets 'net goed' dus.

In sommige linkse reacties wordt naar voren gebracht dat de aandacht voor duizend Amerikaanse doden veel groter is dan voor duizend doden in Armudistan. De ondertoon lijkt te zijn: doe maar wat minder. Maar mij lijkt het omgekeerde beter, namelijk dat alle doden van overal juist meer aandacht krijgen, in commentaren, mijmeringen, ingezonden brieven. Het hardop nadenken over hoe het moet met de wereld is nogal opgeleefd door de aanslagen en ik heb meer prettige en verstandige reacties onder ogen gekregen dan ik had verwacht. Bij links heb ik trouwens ook minder onprettige, onverstandige uitglijders gezien dan ik had verwacht. Slechts enkelen kwamen met iets in de trant van 'ach, die paar Amerikanen' – maar anti-Amerikanisme is net zo goed nationalisme als de praat die bewoners van Amerika (maar niet alle!) soms uitkramen.

Nu spreken de wapens, de st(r)aatjochies uiten hun toorn met raketten en tanks, duizend bommen en granaten. Neem de jongens hun speelgoed af! Het is hoogst irritant, maar het lijkt toch wel dat het reilen en zeilen van de wereld voor een belangrijk deel afhangt van de hormonen van een stelletje kerels.

Voornamelijk kerels. Met op de achtergrond natuurlijk ook een hoop vrouwen, die weliswaar zelf niet zo adrenalineus zijn, maar die wel graag in de gunst blijven vallen bij die kerels. Ook irritant hormonaal. Verdedigen van de westerse beschaving? Laat me niet lachen: opspelen van wat westerse hormonen! Het islamitische gevaar? Laat me niet lachen: opspelen van hormonen van wat islamieten! Alleen is het om te huilen.

Een deel van de commentaren op de aanslagen behelsde dat armoede ermee te maken heeft. Er zit wat in het standpunt dat hebzucht van rijken ook afgunst zal opwekken, dat het in stand houden van ongelijke verhoudingen (waar de Verenigde Staten nogal goed in zijn) tot woede kan leiden. Maar toch gaat het leggen van die link vaak te snel, naar mijn smaak. Er zit geen direct oorzakelijk verband tussen armoede en woede. Ook niet tussen armoede en terrorisme, alleen al omdat rijken ook zo goed terroristisch kunnen uithalen. Rijkdom roept niet automatisch afgunst op, hebzucht geen diefstal – maar wel kan je zeggen dat gemiddeld gesproken bij zeer ongelijke verhoudingen de kans groter is dat sommigen tot woestheid en idiotie vervallen. Een veel grotere kans? Een ietsepietsie grotere kans? Ik weet het niet, ik weet dat de mensen tot vreselijke streken maar ook tot moois in staat zijn.

Ik kies daarom niet voor pessi- of optimisme, ik moet alles eerst zien. Ik ga er niet van uit dat 'ze' wel weer veel Afghaanse burgers dood zullen bombarderen (één dode is overigens al te veel), want dat is de primitieve soort van vijandsbeelden scheppen; straatjochiesbeelden, waar links telkens beter in blijkt dan ik hoop. Ik ga er ook niet van uit dat het opheffen van armoede de mensen plots vriendelijker maakt want rijk & onaardig gaan ook goed samen – al moeten natuurlijk zowel armoede als rijkdom opgeheven worden. Ik denk ook niet dat het oplossen van het Palestijns/Israëlische geschil veel soelaas zal bieden. De toorn van Bin Laden en Bin Bush, van de Palestijnse vechtclubjes en de Israëlische vechtclubjes (waaronder het leger) lijkt allemaal veel te veel op elkaar. Voor een mooiere wereld zal op veel dieper niveau gesleuteld moeten worden.

Ik denk niet, zoals laatst in een krant stond, dat de systematische Auschwitzmethode 'kwaad' van onvergelijkbare aard was. Ik denk dat alle kwaad op een continuüm ligt. De onderlinge denkpatronen kunnen verbazend veel overeenkomen, ook al gaat de een over tot veel omvangrijker grofheden dan een ander. Als de één meer slachtoffers maakt dan de ander, dan is het eerste in zekere zin wel 'erger', omdat van meer mensen het leven nadelig beïnvloedt is, maar de oplossing zal toch altijd vooral moeten zitten in het veranderen van wat er onderligt. Trots, eer, betweten, vergelden, het zijn niet noodzakelijke dingen.

STRATEGIE

Links wil nog wel eens klagen over oppervlakkigheid en partijdigheid van de pers, maar wat ik afgelopen zomer rond de top in Genua (nog zoiets heftigs van onlangs) van de 'andere' pers heb gemerkt, stemt niet tot veel vreugde. Ik hoop, naïef als ik ben, dat links vanuit utopistische prachtideeën vertrekt en dus een opvatting zal hebben die flink zal verschillen van die van de burgerlijke pers. De onafhankelijke pers gaf inderdaad verslagen van dingen die

de burgerlijke pers niet eens noemde, maar rond de 'rellen' bleek de onafhankelijke pers afhankelijk, want uiterst partijdig. Straatjochies beider kanten hadden zich verenigd, althans, waren elkaar gaan opzoeken, en zoals dat gaat bij territoriumconflicten tussen gangs: het werden stevige gevechten. Dat wat de jochies doen was zoals altijd groot nieuws voor alle pers, de burgerlijke èn de vrije. Dat een politiekogel een slachtoffer maakte was het vermelden waard, maar ik had graag in alle linkse commentaren vermeld zien worden dat je natuurlijk een agressieveling bent als je een agent met een blusapparaat wilt gaan bewerken. Staatsdienaar en antietatist vertoonden tweeling toorn.

Het was vóór de top al duidelijk dat er veel politie zou zijn en dat een deel van Genua afgesloten zou worden. De vechtersbazen van links (m/v?) pikten dat niet, maar ook mensen (m/v?) die niet van plan waren om te gaan vechten, hadden het erover om wel te proberen binnen te dringen. Stoere praat. En vooral: dit lijkt veel te veel op de manier waarop bendes de straten verdelen en hoe ze proberen de territoriumgrenzen op te schuiven.

Na de top ging er via e-mail een verzoek rond om je handtekening te verbinden aan een eis aan de Italiaanse regering om alles tot de bodem uit te zoeken. Afgezien van dat ik regeringen nooit iets vraag, had ik ernstige bezwaren doordat de vechtersbazen van de andere kant niet gevraagd werd alles tot de bodem uit te zoeken. Wij/zij weg ermee. Het 'we zullen het ze laten voelen' werd aan beide kanten gedacht, het territoriumdenken bestond tevens aan beide kanten. Ook degenen die niet vechten maar wel zeggen dat de eenheid niet doorbroken moet worden of iets dergelijks, ook zij doen aan mee aan de primitieve hormonale denktrant waar de wereld vanaf moet.

Er was ooit een leus die ging van 'Wat eist een aanval van rechts? Eenheid van links links links!' Zoals je hier vlak boven ziet, kan die eenheid me niets schelen. Het is prachtig als mensen dezelfde meningen hebben, maar eensgezindheid vanwege de strategie vind ik griezelig. Ik wil helemaal niet dat de linkse vechtersbaasjes de macht krijgen – omdat ik niet wil dat vechtersbaasjes de macht krijgen. Je distantiëren van gewelddadige linkse types wordt veelal als een knieval voor rechts gezien, maar de afstand tussen de gewelddadiger types en mij is gigantisch, en best het noemen waard. Om der wille van de strategie niet of juist wel distantiëren, daar doe ik niet aan.

Mijn irritatie over de linkse kant van de Genuese toestanden wordt vergroot doordat er vechtersbazen schijnen te zijn die zich anarchist noemen. Lieden die andersdenkenden een kei tegen hun kop willen knallen, willen heersen. Je kunt anti-staat zijn maar tevens archist, met knuppel en baksteen regerend.

Dit stuk heb ik niet speciaal geschreven voor dit nummer van De AS, maar omdat de toestand van de wereld de laatste maanden weer volop aanleiding gaf. Het is echter niet moeilijk om een koppeling te maken met tolerantie.

'Beschaving' en 'tolerantie' zijn begrippen die ik zelden tot nooit gebruik. Ze zijn onduidelijk, worden te pas en te onpas gebruikt en met andere begrippen zoals 'eerlijkheid' en 'gelijkheid' kan je gemakkelijk alles zeggen wat er gezegd moet worden. 'Beschaving' heb

vervolg op pag. 43

EEN WARE PLAAG

De Nederlandse tolerantie tegenover nomaden

André de Raaij

Franz Oppenheimer geeft als een mogelijke verklaring voor het ontstaan van het onderdrukkende apparaat dat de staat is, de botsing tussen nomaden en sedentairen.[1] *Nomaden nemen als het ware de landbouwers in gijzeling: het vee kan de oogst vernielen en opeten. Een aardig verhaal, maar ook niet meer dan dat - hij kon waarschijnlijk aan tamelijk recente ontwikkelingen in Afrika denken bij dit idee, maar een verantwoorde empirische toetsing die de verklaring algemeen toepasbaar maakt is onmogelijk. De verhouding tussen nomade en sedentair is moeilijk en er valt over de afgelopen eeuwen waarschijnlijk veel meer historisch materiaal te verzamelen dat de interpretatie voedt waarin de sedentair de nomade onderdrukt, en zeker niet andersom.*

Trekken en arbeid horen van oudsher bij elkaar. Jagen en verzamelen vereisen verplaatsing, in de veeteelt is het verschijnsel van de transhumance, het meetrekken met het vee, ook in Europa nog niet helemaal uitgestorven. Maar ook de sedentaire landbouw vraagt van oudsher om trekarbeid, en hier zijn we op het terrein van de actualiteit rond het thema 'tolerantie'. Poolse aspergeplukkers? Somalische bollenpellers? Het is bekend dat het voorkomt, maar het mag niet, het wordt door de vingers gezien omdat iemand dit werk toch moet doen, maar regelmatig steken dienders stokjes voor deze trekarbeid.

Tot in de twintigste eeuw kwamen er landarbeiders uit Duitse gewesten naar Nederland (of de streken die later Nederland zouden gaan heten, om precies te zijn). Hun economisch noodzakelijke aanwezigheid werd getolereerd, daar is eigenlijk alles mee gezegd. Ze waren herkenbaar, hun gebruiken waren net iets anders, ze spraken Nederduits (*Platt*), dat zo sterk op Nederlands lijkt en daardoor 'raar' aandoet. Sommigen gingen in de opkomende industrie werken. Zeer bekend zijn nog steeds de marskramers van wie sommige nazaten zeer geslaagde zakenlieden zijn geworden in Nederland. Er zijn er zoveel in Nederland blijven wonen dat ze (eigenlijk wil ik zeggen: 'we') in de nieuwste verhalen als 'autochtoon' gelden. Maar dit zogenaamde geslaagde-integratieverhaal gaat voorbij aan de lichte minachting en spot waarmee de hannekemaaiers, kiepkerels, mieren of poepen ontvangen zijn, en die nog in verhalen over hun spreekwoordelijke domheid rondwaren (dat rare taaltje, nietwaar).

Maar het ging of gaat hier om nomadisme dat getolereerd wordt - de voorbeelden hiervan zijn nog uit te breiden naar de bouw of seizoensgebonden horeca, die ook trek met zich meebrengt. De *Paddy* of de Brabo op het bouwwerk, meer dan getolereerde aanwezigheid kan men niet constateren. En over de van veel verder gekomenen of nog komenden moeten we het hier maar niet hebben. Tot nu toe zijn trekkers genoemd, die waarschijnlijk nog een vaste woonplaats hadden of hebben, waar ze weliswaar misschien nooit meer naar teruggingen of -gaan. De tolerantie blijkt al eeuwenlang op te houden bij

degenen die geen onroerend goed bewonen maar een tent of een mobiel huis, of 'in de natuur' verblijven, zoals men het eufemistisch noemt.
Het is gangbaar om aan dit reizigerschap een 'etnische' connotatie te verbinden. Er zijn groepen reizigers die een donkerder huidskleur of donkerder haar hebben. Uiterlijkheden zijn onontkoombaar maar hebben slechts de betekenis die men er in de vorm van verhalen aan verbindt. Hoe komt (of kwam) het dat veel Jordanezen (bewoners van de bekendste Amsterdamse binnenstadswijk) ook een tintje donkerder zijn, van huid of haar? In Zeeland weet men een verklaring voor deze uiterlijkheden: dan ben je nazaat van Spaanse soldaten die hier tijdens de Tachtigjarige Oorlog hebben rondgehangen. Dergelijke zogenaamd verklarende verhalen over deze spelingen van uiterlijke variatiemogelijkheden kunnen geen kwaad. Al weet je nooit wat de toekomst brengen mag.
De donkerder tint van de reizigers of trekkende woonwagenbewoners wordt van oudsher met etniciteit in verband gebracht. In Nederland heetten zij van de Middeleeuwen tot de twintigste eeuw 'heidens', wat met 'heide' - het open veld waar zij verbleven dus - in verband staat. Andere aanduidingen waren Ungers (voor Hongaren), Taters of Teuten (of varianten; dit zou voor 'Tataren' staan, maar zou ook 'Slowaak' kunnen betekenen). Elders, waar hun eigen verhalen, of die van anderen over hen, naar Egypte verwezen, bleef een naam die hiernaar verwijst hangen (gitano, gypsie enz.). Halverwege de negentiende eeuw komt de term 'zigeuner' in gebruik. Deze zou van de al in de elfde eeuw in het Byzantijnse rijk opgetekende aanduiding *Adzincanoi* afgeleid zijn.[2] Arabische kronieken melden al in de zevende eeuw dit zwervende volk onder de naam *Zott*. Het zou kunnen, maar in feite weten we niet of het steeds over het zelfde 'volk' gaat.
Ruim honderd jaar lang is aan het woord 'zigeuner' een etnische inhoud verbonden, langzamerhand geldt het echter als synoniem voor 'woonwagenbewoner'. De 'etnische' termen zijn nu Roma, Sinti en nog andere varianten. "Wie jou tot slaaf wil maken, zal je nooit over je voorvaderen inlichten", luidt een Roma-gezegde. Dat de verhalen die tot deze verfijningen geleid hebben wellicht een overlevingsstrategie zijn voor reizigers in groepsverband, ligt ook in zo'n spreekwoord besloten. Ik houd de term 'zigeuners' verder aan omdat deze gemunt is door de geschiedenis van vervolging en bijvoorbeeld slavernij (eeuwenlang in Roemenië).
Trekkers zijn in het algemeen gespecialiseerd in bepaalde beroepen. Dit lijkt vanzelfsprekend, maar het heeft uiteraard zijn menselijke geschiedenis. In het Byzantijnse Rijk waren de gilden open voor de Adzincanoi. Dit was dan een uitzondering op de Europese regel. Ik beperk mij verder tot het zich zo tolerant wanende Nederland. Tot in de twintigste eeuw golden regels en beperkingen die op zijn zachtst gezegd de specialisatie in de hand werkten en die men ook gewoonweg broodroof kon noemen. Scharenslijpers, ketellappers, stoelenmatters, berenleiders, paardenkopers - tot de autoslopers van vandaag: zigeuners werden gespecialiseerd in beroepen zonder status, waarvan de economische noodzaak bij de autoriteiten ook in het algemeen als twijfelachtig werd gezien. De sedentaire 'gewone mensen' waren in hun houding nog dubbelzinniger. Als er kunsten te vertonen waren, liep de hele buurt uit om

'naar de zigeuners te kijken'. Maar de was werd wel binnengehaald als ze in de buurt waren - de kunstenmakers stonden onder voortdurende verdenking van diefstal. Desnoods stalen ze kinderen, een motief dat ook nog steeds in verhalen rondwaart. Hun paarden lieten ze zomaar in de wei van een ander grazen - enzovoort: de dubieuze aangiften in de justitierapporten mengen gemakkelijk met al even dubieuze verhalen van de 'gadjo's'. Men laat zich graag meeslepen met de muziek van Tata Mirando tot Mariska Veres, maar ze mogen toch liever niet in de buurt wonen.

GRENZEN

Het wonen is het problematische. Tot de negentiende eeuw was er de kwestie of trekkende vreemdelingen er voor konden instaan dat zij niet ten laste van de armenkas zouden komen - een voorwaarde tot het poorterschap. Maar dit laatste zullen weinig trekkenden geambieerd hebben. De verhalen over de Egyptenaren of heidens zijn in de zeventiende en achttiende eeuw niet te scheiden van die over benden op het platteland. De jacht is tenslotte zo effectief gevoerd dat in 1750 in de Republiek het zigeunervraagstuk opgelost was. Voor de eerste keer, in deze tolerante streken. De zigeuners zijn fysiek uitgeroeid in de achttiende eeuw in Nederland - dit voor het geval dat u het voorgaande niet begrepen heeft. Enkelen konden vluchten. Het zou tot 1868 duren voordat er weer 'heidens' de grens van wat inmiddels inderdaad Nederland heette over durfden te trekken. De gangbare uitdrukking wordt dan echter, zoals gezegd, 'zigeuners'.

Nederland is een geordende staat. Wie geen vaste woonplaats heeft bestaat administratief niet, en dit is in een ordelijke samenleving het toppunt van wanorde. Naast het 'administratieve' verhaal, een echo van de zorg om de armenkas, past het verhaal van de asocialiteit en gebrekkige hygiëne: trekkers brachten waarschijnlijk ziektekiemen over de grens mee. Al wapperden zij met stapels bankbiljetten en deden ze goede zaken met hun bezigheden, al naar gelang de pet van burgemeester en politie stond was het parool in het algemeen: 'wegwezen'. Diverse circulaires waar geen wetgever aan te pas kwam waarschuwden dat zigeuners niet in Nederlandse gemeenten mochten worden toegelaten. Een staatscommissie rapporteerde in 1903 over deze "sociale hinder, een ware plaag", over "het toenemende euvel, teweeggebracht door de bewoning van woonwagens en woonschepen." In 1918 werd het wonen in wagens aan vergunningen gebonden, waarmee de wetgever hoopte het aantal bewoners te beperken en de inferieure en asociale elementen te weren - zo werd de wet gemotiveerd. Het gevolg was dat het opjagen door gemeenten tot het verleden behoorde. Het 'vraagstuk' was allesbehalve opgelost.

De trekkende woonwagenbewoners hadden namelijk de onhebbelijkheid grenzen te (willen) overschrijden. Velen hadden geen geldige papieren, of passen die de autoriteiten verdacht voorkwamen. Internationale aanpak zou een oplossing moeten bieden. De Duitse overheid was op dit punt vanaf 1933 bijzonder energiek. In samenwerking met het dan nog niet nazistische maar 'gewoon' fascistische Oostenrijk stelt zij de Internationale Zentralstelle zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens in (1936). De steeds wisselende inzichten zijn tot een enkele conclusie te herleiden: wie zigeuner is, bepalen wij - en

vanaf 1942 zouden zigeuners gelijkgesteld worden aan joden. Het Nederlandse beleid ten aanzien van deze internationale Zentralstelle weerspiegelt de gebruikelijke mengeling van administratiedrift en krenterigheid: de 'zigeunercentrale' zou nooit van de grond komen, omdat deze te veel geld kostte. Maar de Bevolkingsboekhouding, zoals ingesteld in 1936, zorgde voor centrale registratie.

Op één dag - nadat al eerder tot concentratie in kampen en een trekverbod was overgegaan -, 16 mei 1944, zijn bij een razzia allen die als etnische 'zigeuners' werden aangemerkt naar Westerbork en vervolgens naar Auschwitz getransporteerd. De registratie speelde hier weliswaar geen rol bij, maar voorzover bereidwillig wisten de Nederlandse uitvoerders van dit Duitse beleid wie 'de zigeuners' waren en waar ze te vinden waren (door de concentratie was dit al vergemakkelijkt). Van de 245 naar Auschwitz gedeporteerden zijn dertig mensen teruggekomen. Voor de tweede keer waren de zigeuners in Nederland uitgeroeid. Nog pas gisteren...

Deze genocide kwam uiteraard voor rekening van het Duitse nazi-regime. Massamoord kan bezwaarlijk als consequentie gezien worden van het Nederlandse beleid van uitsluiting, stigmatisering en aanpassingsdwang. Treurig genoeg evenwel hebben wel Nederlandse ambtenaren en beleidsmakers de geesten rijp gemaakt voor deze onopvallende genocide, sommigen hebben er aan meegewerkt en het beleid is na de bezetting voortgezet, mede door dezelfde mensen. Mensen in een woonwagen bleven verdacht van neiging tot het asociale en moesten samengebracht worden op grote regionale kampen (het woord 'concentratie' diende na de oorlog vermeden te worden). Het beleid van de grote kampen is inmiddels weer verlaten. Dat is eigenlijk het beste dat er van te zeggen is.

Waarschijnlijk vindt u het de gewoonste zaak van de wereld, zoniet een mensenrecht u te verplaatsen door middel van een auto. Misschien forenst u naar uw werk, wat natuurlijk iets heel anders is dan trekarbeid, want u staat in de file van of naar uw vaste huis. Misschien komt u wel eens bij een parkeerplaats aan de rand van stad of dorp. Een paal bepaalt de hoogte van de wagens die hier mogen komen staan. U denkt waarschijnlijk dat dit tegen kampeerhippies gericht is die op een koopje willen overnachten. Dan is de belangrijkste achtergrond van dit getuigenis van Nederlandse tolerantie u ontgaan - het is met deze geschiedenis in gedachten wel zo prettig enige onwetendheid te blijven koesteren.

LITERATUUR

Leo Lucassen, *En men noemde hen zigeuners... De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland (1750-1944)*; Amsterdam/'s-Gravenhage, 1990. - B.A. Sijes e.a., *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*; 's-Gravenhage, 1979. - Karin White, 'Metal-workers, agriculturists, acrobats, military-people and fortune-tellers - Roma (Gypsies) in and around the Byzantine empire'; in: *Gouden Hoorn*, jrg. 7 nr. 2, p. 4-10.

NOTEN

(1) Franz Oppenheimer, *The State*; New York 1975 (oorspr. Der Staat, 1908). Er is in de jaren dertig ook een Nederlandse vertaling verschenen. - (2) Vanwege hun associatie met toverkunsten en waarzeggerij zou deze naam verward zijn met die van de negende-eeuwse sekte der *Athinganoi*, wat onaanraak- of onbenaderbare betekent. Iedere verklaring blijft giswerk.

GEDOGEND BESTUUR EN TERUGHOUDEND BESTUUR

Thom Holterman

Een volstrekt gebureaucratiseerde maatschappij zal zichzelf uiteindelijk verstikken. Ze komt niet alleen om in de regels (veelheid van regels), maar de straffe hantering ervan zal de raderen tot stilstand brengen. Dit blijkt uit sommige situaties waarin een stiptheidsactie wordt gehouden. Zo iets is voldoende om een storing teweeg te brengen, die gelijk is aan die van een staking.
De regels waarvan wij spreken zijn neergelegd in wetten. Wetten zijn regelcomplexen die onderdeel zijn van wat we (geschreven) recht noemen. Het idee dat velen omtrent recht hebben, is dat het zo star is, dat er zo weinig tolerantie in zit en dat het maatschappelijk verkeer er niet alleen mee wordt gereglementeerd, maar ook verstard door raakt. De bureaucratisering helpt dit idee versterken. Langs verschillende manieren tracht men aan verstarring te ontkomen. Een van die manieren is het gedogend besturen.

Regelmatig zien we dat overheden aan burgers en bedrijven activiteiten toestaan - de ene keer oogluikend, de andere keer nadrukkelijk, waartegen die zelfde overheid ook zou kunnen optreden. Dit wordt wel 'gedogend besturen' genoemd. Wat is daarvan de juridische achtergrond?
Het openbaar bestuur heeft op allerlei terreinen, zoals de ruimtelijke ordening en het milieu, zogenaamde handhavingsbevoegdheden. Ten behoeve van die handhaving kan het bestuur bestuursdwang toepassen. Bestuursdwang wordt omschreven als het optreden door een bestuursorgaan tegen hetgeen in strijd met enig wettelijk voorschrift is of wordt gedaan. Wat gebeurt er dus bij gedogend besturen? Het betreffende bestuursorgaan dat tegen wetsovertreding mag optreden laat dit na.
Voor degene die tegen overheden, wetten en verplichtingen is, lijkt gedogen een mooi verschijnsel. De vraag is of men er nog zo over denkt als het gaat over een fabriek die tegen de regels van het milieurecht in, zijn giftige vuil in de haven loost. Nu eens niet in het geniep, maar met een gedoogvergunning op zak. Wat zou men er vervolgens van vinden als de luchthaven Schiphol geluidsnormen schendt, zonder dat daar tegen wordt opgetreden omdat die overschrijding gedoogd wordt? De burgers die in het betreffende gebied wonen, zoeken het dan zelf maar uit? Die moeten maar naar elders verhuizen? En dat alleen omdat de commerciële belangen groot, groter, grootst zijn...
Gedogend bestuur zou naar mijn mening geen kwaad zijn, als daar niet aan vooraf ging wat ik noem *problematisch bestuur*. Daaronder versta ik een wijze van besturen waarbij wordt uitgegaan van grootschaligheidsdenken en het vooropstellen van centralistische ingrepen. Het gaat om bestuur dat in veel gevallen niet of nauwelijks omkeerbare processen in het leven roept. Daarbij kan in allerlei opzichten onderwijl - dus al tijdens de uitvoering van grote projecten - zoveel moeten worden aangepast, dat er bestuurlijk gedogend moet worden gehandeld. Dat dit uiteindelijk

fatale gevolgen kan hebben, blijkt uit rampen zoals in de Bijlmer, in Enschede en onlangs in het Franse Toulouse. Mijn stelling is dan ook: problematisch bestuur lokt gedogend bestuur uit.

Tegenover problematisch bestuur stel ik ***terughoudend bestuur***. Deze wijze van besturen speelt in op anarchistisch gedachtegoed van kleinschaligheid en federalisme. Het devies is: houd het overzichtelijk![1] Wie zich aan dat devies houdt, laat veel ruimte aan mensen zelf om initiatieven te nemen omtrent de inrichting van hun omgeving (in plaats van de confrontatie te moeten aangaan met grootschalige projecten), zodat de sfeer van de individuele zelfbepaling wordt vergroot. Het bestuur is in die situatie meer geënt op faciliterend optreden en kan zich daardoor ook meer *tolererend* opstellen. Dit speelt in op wat we al bij Bakoenin kunnen lezen. Slechts één element uit zijn nagelaten werk tip ik aan.

Het betreffende element is waar hij in tweeërlij opzicht over de staat spreekt. Ik haak aan bij zijn kritiek op het idee van de vrije staat. Zou men daarmee bedoelen, zo oppert Bakoenin, een instelling die niet meer de voorzienigheid, de voogd, de opvoeder, de regelaar van de maatschappij is, die alle onderdrukkingsmacht opgeeft en vervalt in de ondergeschikte rol die Proudhon hem toekent, dan zal die staat nog slechts een eenvoudig bureau wezen, een soort van centraal kantoor ten dienste van de maatschappij. Hier, zou ik zeggen, is de term ***tolererend bestuur*** op zijn plaats. Maar, zo gaat Bakoenin verder, de voorstanders van de staat zouden daarmee niet tevreden zijn. Zij hebben volstrekt behoefte aan de staat als voorzienigheid, een staat als leider van het maatschappelijk leven, die rechtvaardigheid uitdeelt en de openbare orde regelt en die steeds een min of meer onwetend, onmondig en onbekwaam volk nodig heeft.[2] Hier past het door problematisch besturen opgedrongen gedogend besturen, dat in feite neer komt op een 'redden wat er fout ging'. En *onwetend*, zoals Bakoenin opmerkt? Ja, als het om 'grote werken' gaat (denk aan Kalkar, HSL, Betuwelijn), hoeveel informatie wordt de bevolking dan niet door de departementale bewindvoerders bewust onthouden, om besluitvorming door te drukken?

Overigens, en dat is een zijpad, we zien hier meteen dat Bakoenin tolerant stond ten opzichte van een bepaalde opvatting omtrent de staat (die van de faciliterende instelling). Het is de gevestigde opvatting omtrent de staat die hij verwerpt. Die gevestigde opvatting omtrent de staat en het effect daarvan voor het denken over grondrechten, heeft anderen eveneens tot het leveren van kritiek bewogen. Ik wijs daarbij op slechts één voorbeeld. Alvorens dat te doen, werk ik eerst twee grondrechten uit waarin het verschijnsel tolerantie een doorslaggevende rol speelt.

GRONDRECHTEN

Een van de grondwettelijke waarden is die van gelijkheid van mensen. Het gaat mij nu niet om het zoeken naar de fundering daarvan - bijvoorbeeld in een natuurrechtelijke of andere levensbeschouwelijke opvatting. Gelijkheid van mensen wordt hier als uitgangspunt genomen voor het denken over de erkenning van individuele eigenheid, als een van de hoekstenen voor menselijke vrijheid van handelen. In die gelijkheidsopvatting is tolerantie een bepalend element.

In iedere individuele eigenheid gaat on-

gelijkheid ten opzichte van de ander schuil; iedere menselijke vrijheid zal een onderscheiden handelen kunnen opleveren. Dat alles moet worden toegestaan, getolereerd omdat we als mens gelijk zijn. Ten behoeve van de ongelijkheid moet tolerantie worden opgebracht. Het is deze tolerantie die in het gelijkheidsbeginsel ligt opgesloten en die maatschappelijk pluralisme in stand houdt.

Die tolerantie wordt nog eens ingescherpt door het verbod van discriminatie. Zowel het gebod van gelijke behandeling als het verbod van ongelijke behandeling op grond van ongerechtvaardigd onderscheid, is een grondwettelijk recht (beide in één bepaling, art. 1 Grondwet, ondergebracht).

Het gelijkheidsbeginsel leidt dus niet tot gelijkheid, maar dient als anker voor tolerantie van ongelijkheid en houdt daarmee de weg naar een pluralistische samenleving open. Recht leidt in deze benadering dus niet tot verstarring. Dit spreekt ook uit een ander voorbeeld.

In art. 6 van de Grondwet lezen we dat een ieder de vrijheid heeft zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen vrij te belijden. Is die vrijheid onbegrensd? Onder voorbehoud: ja, want behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet. Deze verantwoordelijkheid wordt langs twee lijnen in het recht zichtbaar, die van het strafrecht en die van het privaatrecht.

In het eerste geval komen we in het Wetboek van Strafrecht een aantal discriminatieverboden tegen (art. 137 c - e). In het tweede geval stuiten we op de onrechtmatige daad, opgenomen in het Burgerlijk Wetboek (art. 6:162).

Als onrechtmatige daad wordt aangemerkt onder meer een handelen in strijd met hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer van burgers onder elkaar betaamt (de zogenaamde 'zorgvuldigheidsnorm'). Het is geheel afhankelijk van de context waarin het handelen plaatsvindt of iets al dan niet onbetamelijk wordt gevonden. Het gaat hier dus om een open normering, zodat de tolerantiegrens niet vast ligt. Integendeel, tolerantie is een gegeven. Degene die zich stoort, zal moeten aangeven waar en hoe ten opzichte van hem of haar de ander 'te ver' is gegaan.

De vraag kan nu worden gesteld in welke maatschappelijke context grondrechten fungeren en ten behoeve van wel doel. Met betrekking tot het antwoord op die vraag, herinnert J. Suys in 1947 eraan dat de traditionele vrijheidsrechten of grondrechten geformuleerd zijn in de strijd tegen het absolutisme. Ze zijn ingegeven door de dubbele wens een kring van individuele vrijheid voor de absolute staatsmacht onaantastbaar te maken en tegelijk deze staatsmacht door een democratische te vervangen als de beste waarborg hiervoor. Maar nu is het oppassen geblazen, want enerzijds wordt de staatsmacht door de mensenrechten begrensd, zodat deze laatste tot een staatsvrije sfeer behoren. Anderzijds is de staat er ter wille van de bescherming van de mensenrechten, zodat deze laatste bij uitnemendheid tot de staatssfeer behoren. Daar zit dus een tegenspraak in, aldus Suys: er is geen sprake van een staatsvrije sfeer; in tegendeel: de staat wordt als noodzakelijk beschouwd om de mensenrechten te eerbiedigen. De mensenrechten zijn dus niet aan de bemoeiing van de staat onttrokken en in zoverre is de staat 'totaal'. Slechts aan de wijze van de staatsbemoeiing zijn eisen gesteld, die een be-

grenzing van de bevoegdheid van de staat betekenen. Tot zover Suys.[3]
Meer of minder bemoeiing. Dat kan ingeven om over een liberale of tolerante staat te spreken. Maar daarmee zijn we nog niet van de staat af. Deze constatering sluit goed aan bij een beschouwing van een aantal jaren later, en wel van Marcuse over 'repressieve tolerantie'. Hij formuleert in politieke zin precies wat ik in materiële zin beschreef in de verhouding tussen problematisch en gedogend besturen. Tolerantie, zo zegt Marcuse, strekt zich aldus uit tot politieke maatregelen, situaties en gedragswijzen, die men juist *niet* zou moeten tolereren, omdat ze de kansen om een bestaan zonder angst en gebrek naderbij te brengen in de weg staan, zoal niet vernietigen.[4] De observatie is dan wel een kwart eeuw oud, maar ik acht hem nog steeds passend.

NOTEN

(1) Ik heb dit uitgeschreven in het hoofdstuk 'Drie bestuurswijzen', in: Th. Holterman, *Constanten in het publiekrecht. Met het oog op besturen;* Zwolle 1995. - (2) Geciteerd is uit 'Anti-theologisme', opgenomen in *Nagelaten Werken;* Amsterdam 1899, p. 155-156. - (3) Tot zover J. Suys, *De rechten van den mens. Proeve van positieve kritiek;* Amsterdam 1947; zie hoofdstuk XI. - (4) Herbert Marcuse, 'Repressieve tolerantie', opgenomen in diens bundel politieke opstellen *Geweld en Vrijheid;* Amsterdam 1971.

TWEELING TOORN
vervolg van pag. 35

ik in dit artikel wel een paar keer gebruikt, in de heel simpele betekenis 'de ruwe kanten eraf geschaafd'. Ik heb heel wat ruwheden genoemd die wat mij betreft weggeschaafd mogen worden.
Tolereren dankt zijn foezeligheid aan de hooghartigheid die ermee samen kan gaan: homo's of islamieten tolereren maar tegelijk door laten klinken dat je maar wat blij bent dat je zelf niet 'zo' bent of dat ze vooral ver weg wonen. Toch is tolerantie een enigszins beschaafde vorm van met verschillen omgaan. In dit stuk gaat het vooral over hoe sommige verschillen door sommige mensen enorm op de spits worden gedreven, terwijl intussen een gelijke denktrant onder de gedragingen van die zo heel verschillende mensen lijkt te zitten. Een onbeschaafde denktrant waarin trots en vergelding een rol spelen – zaken die zeker niets met tolerantie van doen hebben.

Trots en vergelding vervangen door tolerantie komt neer op een stapje richting utopie, richting kosmopolitisme. Als anarchiste zie ik maar twee manieren om het over mensen te hebben: je ziet ze als individu òf je hebt het meteen over de hele mensheid, de verzameling van al die individuen die gelijkelijk te eten willen hebben en gelukkig willen zijn. Non-kosmopolitisme begrijp ik niet. Daaronder valt alle wij/zij-denken, het st(r)aatbendegedoe, maar ook allerlei vormen van anti-staatgedoe. Niet terroriseren, niet bombarderen. Niet heersen, niet commanderen. Geen archie.

ANARCHO-SOAP

DOOR KA

WE ZIJN BIJ ELKAAR GEKOMEN OM TE BESPREKEN WELKE PERSPECTIEVEN ER ZIJN OM GEZAMELIJK DE ANARCHISTISCHE STRIJD TE VOEREN.

ECO-ANARCHIST
IMMEDIATIST
ANARCHA-FEMINISTE
ANARCHO-SYNDIKALIST

MET JOU WERK IK NIET SAMEN, JIJ BENT EIGENLIJK EEN VERKAPTE MARXIST!

IK STEL VOOR DAT WE

IK WAS AL ANARCHIST TOEN JIJ NOG LUIERS DROEG!

HÉ, ALS ER HIER GEROOKT WORDT STAP IK OP!

HET LIJKT ME EEN GOED IDEE OM

IK BEN ANARCHIST DUS IK DOE WAT IK WIL!

DAT IS NIET ANARCHISTISCH..

DAT IS ONVOLWASSEN!

ZEG, IK BEN WEG HOOR!

NU SNAP IK WEER WAAROM IK LIEVER SAMENWERK MET VROUWEN!

TEGEN DIT SOORT PATRIARCHAAL GEDRAG STRIJDT HET FEMINISME NOU JUIST!

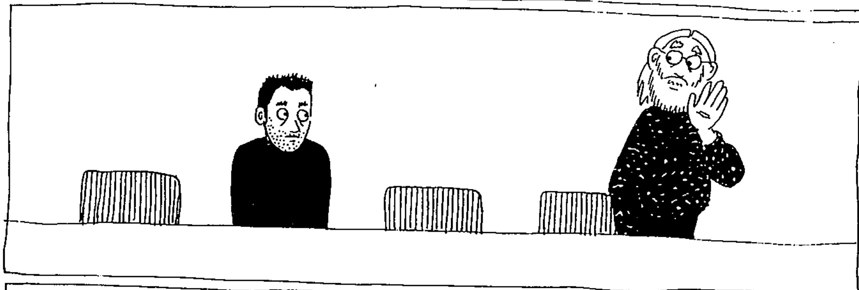
GELUL!

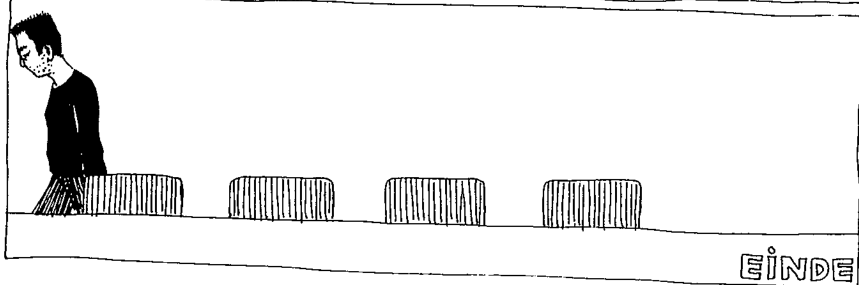
DAAR GAAT HET NU NIET OM!

FEMINISME EN SOCIALISME ZIJN DOGMATISCH EN TOTAAL ACHTERHAALD!
FEMINISME IS MAAR EEN DEELSTRIJD, HET GAAT OM DE ARBEIDERSSTRIJD!
NOU, DIT HEEFT GEEN ZIN.. DOEI!!

TJA...
AHUM...

EINDE

ADRIAAN KOERBAGH

Over godsdienst en geweld

Michiel Wielema

Wat hebben godsdienst en geweld met elkaar te maken? Erg veel, leren zowel de geschiedenis als de actualiteit. In het bijzonder de monotheïstische godsdiensten zoals christendom en islam hebben een lange geschiedenis van geweld, onderdrukking en moord achter zich. De islam lijkt op dat gebied — getuige de uitspraken van fundamentalisten — bovendien nog een fraaie toekomst voor zich te hebben. Hoewel natuurlijk de overgrote meerderheid van gelovigen afkerig is van geweld, zijn zij niettemin — als zij hun geloof tenminste serieus nemen — door geestelijke gezagsrelaties en door de geschiedenis van de eigen religieuze gemeenschap sterk gebonden aan een geloofsleer die het gebruik van geweld in bepaalde omstandigheden rechtvaardigt, zoals voor de verbreiding of verdediging van het geloof of voor de bescherming van de 'ware' gelovigen tegen ketters. Als ze dat niet erkennen, zullen zij hun geloofsgenoten ervan moeten overtuigen dat God het zo niet bedoeld heeft. Maar als voor- èn tegenstanders van geweld zich met evenveel gemak op bijbel dan wel koran kunnen beroepen, wat moet de buitenstaander daar dan van denken? Die heeft toch allicht de neiging om ook de vreedzame gelovigen aan te spreken op de daden van hun gewelddadige broeders, vooral als die zeggen dat ze door het geloof geïnspireerd zijn.

De relatie tussen godsdienst en geweld is in Europa in de afgelopen eeuwen op twee verschillende manieren besproken. Ten eerste door de gelovigen zelf die genoeg kregen van het onderling geweld en een debat op gang brachten over de grondslagen van een 'christelijke verdraagzaamheid'. Moet er in een land perse één godsdienst zijn met onderdrukking van alle andere? Moeten ketters zo nodig vervolgd worden? Wat hebben kerk en staat eigenlijk met elkaar te maken?[1] De bijbel leverde argumenten aan voor- en tegenstanders van deze kwesties, maar uiteindelijk gaf de praktische behoefte aan vrede en welvaart de doorslag, zeker in de Nederlanden. De Republiek kende na de Reformatie wel een publieke, 'officiële' kerk, die van de calvinisten, maar die werd bijna volledig gecontroleerd door een overheid die doordrongen was van de noodzaak van vreedzame coëxistentie van een groot aantal gezindten. Dogmatische scherpslijpers kregen dus maar zelden de gelegenheid hun wil aan anderen op te leggen. Desondanks nam de overheid nu en dan maatregelen tegen mensen die de rust van de publieke kerk al te zeer verstoorden.[2]

In de praktijk raakte geweld dus geleidelijk uitgebannen, maar er was een andere groep denkers die erop bleven wijzen dat elke georganiseerde godsdienst toch, hoe subtiel ook, vormen van geweld gebruikt om zich in stand te houden. Dat waren onder meer de spinozisten en andere vrijdenkers, die in de tweede helft van de zeventiende eeuw nadrukkelijk van zich lieten horen en het tolerantieprobleem fundamenteler aanpakten. Het ging hun niet meer om godsdienstvrijheid maar om onderzoeks- en denkvrijheid, ofwel de vrijheid om geen godsdienst te hebben, laat staan een voorgeschreven, officiële

godsdienst. Hun argumenten ondermijnden het geloof in een geopenbaarde, heilige tekst en in een scheppende, wonderdoende, persoonlijke god. Vooral ook waren zij antiklerikaal en trachtten ze de positie van de geestelijkheid te ondermijnen ten gunste van de neutrale politieke macht. De publieke godsdienst achtten zij ondergeschikt aan het staatsbelang. De gelovige behoorde bovenal gehoorzaam aan de overheid te zijn. Tolerantie, of vreedzaamheid, was een politieke deugd — maar voor gelovigen bovendien een godsdienstige plicht, zoals Spinoza betoogde.[3]

Een van de meest uitgesproken en radicale vrijdenkers was Adriaan Koerbagh (1632-1669). Hij was een felle bestrijder van godsdienstige en kerkelijke intolerantie waarvan hij helaas zelf het slachtoffer is geworden. Hij overleed in gevangenschap, nadat hij in 1668 tot tien jaar opsluiting (plus boete en verbanning) was veroordeeld door de Amsterdamse schepenbank wegens het publiceren van het godslasterlijke woordenboek *Een Bloemhof van allerley lieflijkheyd sonder verdriet* en poging tot publiceren van *Een ligt schijnende in duystere plaatsen, om te verligten de voornaamste saaken der Gods-geleertheyd en Gods-dienst,* waarin hij op grond van rede en filosofie de verzinsels, de intolerantie en het geweld van vele in de loop der eeuwen ontstane georganiseerde godsdiensten aan de kaak stelt. Zijn directe doelwit is het christendom in zijn twee hoofdvormen (katholicisme en protestantisme), maar zijn conclusies zijn toepasbaar op elke religie met bovennatuurlijke pretenties.

Adriaan Koerbaghs oeuvre — waaraan waarschijnlijk ook zijn jongere broer Jan (1634-1671), die theoloog was, iets heeft bijgedragen — is nog steeds niet erg bekend.[4] Humanisten en vrijdenkers kennen zijn naam meestal wel, maar bijna niemand heeft hem gelezen. Dat komt ook doordat er geen goede moderne editie van het werk voorhanden is.[5] Hoe belangrijk hij is geweest binnen de vroege beweging rond Spinoza in Nederland en als een van de eerste vertegenwoordigers van de Radicale Verlichting, bleek recent nog uit het meesterlijke boek van historicus Jonathan Israel, die Koerbaghs *Ligt* karakteriseert als "one of the first and, by any reckoning, one of the most far-reaching texts of the European Radical Enlightenment."[6] We hebben hier dus te maken met enorm belangrijk erfgoed van het Nederlandse vrije denken op filosofisch en theologisch gebied.

VRIJDENKER

Wat heeft Koerbagh, die zelf overigens lidmaat was van de publieke Gereformeerde kerk, nu precies tot een vrijdenker gemaakt? Naast zijn studiejaren in Utrecht en Leiden, waar hij onder meer kennismaakte met de moderne filosofie van die tijd (cartesianisme) moet vooral zijn ontmoeting met Spinoza en diens vriendenkring essentieel zijn geweest. Aan het begin van de jaren 1660 zette Spinoza voor het eerst de radicaal naturalistische filosofie uiteen die zou uitgroeien tot het systeem van de *Ethica* (1677). In Spinoza's visie op de wereld was geen plaats voor een persoonlijke, bovennatuurlijke schepper-God: de natuur zelf was de alomvattende, oneindige werkelijkheid die uit zichzelf verklaard diende te worden. Terwijl Spinoza zelf hieruit nog geen conclusies trok die het joods-christelijk wereldbeeld expliciet zouden aantasten — dat deed hij pas in zijn *Theologisch-politiek*

traktaat van 1670 door onder meer het Oude Testament puur historisch te benaderen en het bestaan van wonderen te ontkennen — en bovendien terughoudend was in het kritiseren van de christelijke geloofsmysteriën, was Koerbagh van de vroege 'spinozisten' degene die alle reserve liet varen en in alle eerlijkheid de implicaties van het naturalisme voor de traditionele godsdiensten schetste. Zo kwam hij er ook toe, op logische en filosofische gronden, de centrale christelijke leerstukken van de Drie-eenheid en de goddelijkheid van Jezus Christus te verwerpen, eerst in zijn *Bloemhof*, daarna in *Ligt*.[7]

Een dergelijke godslastering ging te ver. De verontwaardigde predikanten alarmeerden het stadsbestuur, Koerbagh sloeg op de vlucht, maar viel toch in handen van justitie en werd ten slotte veroordeeld op grond van wetgeving tegen de sociniaanse ketterij. In deze strijd tussen rede en geloof (zoals Koerbagh het ook zag) had het geloof immers nog de overheidsmacht aan zijn zijde. Zelfs in de tolerante Republiek, waar niet één interpretatie van het christendom dwingend werd opgelegd, kon de overheid er niet onderuit tenminste de fundamenten van het christendom te beschermen. Socinianen (bijbelse christenen die God als één en Jezus vooral als mens zagen) en vrijdenkers tastten die fundamenten aan en werden daarom soms vervolgd. Gelukkig kwam het niet vaak voor — het proces tegen Koerbagh leek een soort paniekreactie op de toenemende rationalistische godsdienstkritiek — maar ook na Koerbagh zijn nog enkele vrijdenkers tot gevangenisstraffen veroordeeld (in 1710 bijvoorbeeld nog een zekere Hendrik Wyermars wegens het publiceren van een spinozistisch boek).[8]

Het proces tegen Koerbagh illustreert meteen een van de mechanismen waarmee godsdiensten zich volgens Koerbagh in stand weten te houden, namelijk door geweld (naast fysiek geweld ook het geweld van boekverboden, indoctrinatie, excommunicatie, geloofsdwang enz.). Het is een van Koerbaghs fundamentele premissen dat alles wat afwijkt van waarheid en redelijkheid niet op eigen kracht kan blijven bestaan. Alleen de waarheid heeft geen geweld nodig. In alle verzonnen godsdiensten zijn de geestelijken er daarom op uit invloed te krijgen op de machthebbers en overheden, want alleen zo kunnen zij algemene instemming met hun leerstukken afdwingen en daarmee hun eigen onmisbare positie als tolken van God versterken. "Elk wil sijn onbegrijpelijke geloofsstellingen met onverstand en geweld staande houden. Baart dat geen elende in de waereld", vraagt Koerbagh zich retorisch af.[9] De enige godsdienst die geen geweld behoeft zou een 'redelijke godsdienst' zijn, een sleutelbegrip dat Koerbagh gebruikt om de bestaande godsdiensten aan te toetsen maar waarmee geen godsdienst feitelijk overeenkomt. Een redelijke godsdienst bestaat niet, heeft nooit bestaan en zal ook nooit bestaan, vreest hij. Tenzij mensen eindelijk hun rede gaan gebruiken - maar de grote massa zal nooit zover komen. Het geloof valt daarom ook niet uit te bannen: "Want alle menschen weetende en verstandig te maaken dat sy niet en souden behooren te geloven, is onmogelijk. So dat ik het gantse Geloof van alle gemeene menschen, die geen geleegenheid hebben te ondersoeken, niet wil of kan weg nemen."[10] Maar wel zouden de geestelijken niet zoveel onzin moeten uitkramen waar het volk niets wijzer van wordt.

Anders dan de redelijke godsdienst zijn alle bestaande religies bronnen van onverdraagzaamheid en geweld tussen mensen. Omdat de kern van elke religie een stuk irrationaliteit is die alleen gedeeld wordt door de aanhangers van die religie, is een rationele discussie, laat staan overeenstemming, uitgesloten. "En elk vloekt en scheld den ander om 't seerst voor ongeloovig en godloos, om datter soo effen op een stipken geen overeenkoming is in de Godsdienst of in eenig gevoelen de Godsdienst raakende. Een groot bewijs voorwaar, dat de regte redelijke Godsdienst niet in de waereld is."[11] Alleen denkende mensen, die hun rede gebruiken, kunnen zich boven dit niveau van kortzichtig fanatisme verheffen: "Dan so men de rede eens tot regter stelde over al die twistende gesintheden sonder op geloof, schrift, of onmogelijke geloofsstellingen agt te slaan, de selve soudse altemaal, de eene min, de ander meer, wel oordeelen buyten spoor van reden te zijn."[12]

Koerbagh schreef zijn werk met de bedoeling zoveel mogelijk (denkende) mensen van het geloof af en daarmee tot rede te brengen. De rede gaat boven elk heilig schrift, is zelf heiliger dan welk boek ook, want de rede is het echte woord van de oneindige God-Natuur. "Nu isser geen ander oneijndig woord Gods als de reden, die kan in geen hondert duijsentmaal duijsent boeken bevat worden, of als sij in boeken bevat kon worden, so souse eijndig sijn. [...] Blijkt dan klaar, dat de goddelijke reden sik [=zich] oneijndig verre boven de h. schrift uijtstrekt."[13] Alleen wat redelijk is in de bijbel (zoals sommige morele voorschriften) kan daarom de toets der kritiek doorstaan. "Dog daar is in de Schrift iets 't geen vast is en met de rede over-een-komt, 't welk ook by my maar alleen voor de schrift gehouden word, 't welk wederom, in 't maaken van andere schriften, soude stant grijpen." En Koerbagh vervolgt met een weergaloos vertrouwen op de kracht van het eigen denken: "Maar de rest is voor ons onnut en idel, en kan over sulks [=daarom] sonder swaarigheyd wel verworpen worden. En ten waar de Schrift door gewelt, van vuur en swaard, staande gehouden wierd, sy soude in 't kort vervallen."[14] Een dergelijk vernietigend oordeel over de bijbel en de fundamenten van het christendom heeft geen westerse intellectueel vóór Koerbagh ooit openlijk durven uiten — en dat in een boek dat juist voor het 'gewone volk' bedoeld was!

WAARHEID

Ondanks zijn soms felle kritiek op de religies zag Koerbagh zichzelf uitdrukkelijk als vredestichter, als verkondiger van de ene redelijke waarheid. Die waarheid was voor hem het 'spinozisme' (dat toen nog niet als doctrine bestond), namelijk de door Spinoza geformuleerde inzichten over de God die tegelijk de oneindige Natuur is en alleen door de rede gekend kan worden (want onze rede is een deel van Gods denken, zoals onze lichamen deel zijn van Gods lichaam). Hoe kan men de God-Natuur redelijk dienen? Koerbagh zegt daar niet zoveel over. In elk geval niet door zinloze en soms schadelijke handelingen zoals offeren, vasten, op bedevaart gaan, die bedoeld zijn om een mensvormige god tevreden te stellen. En over God denken als een mens of anderszins eindig wezen is 'afgoderij' — een beladen religieuze term waar Koerbagh nieuwe inhoud aan geeft. Koerbaghs God-Natuur laat in één klap alle goden van de geopenbaarde reli-

gies verbleken tot afgoden, producten van gebrekkige godsvoorstellingen. Een van de hoogste geboden van de redelijke godsdienst is naast het oneindige Wezen, de God-Natuur, geen afgod te vereren. Praktisch gezien komt de redelijke godsdienst neer op "tegen sik selve niet te misdoen, nog ook tegen sijn evenmensch"[15] — ofwel een praktijk van redelijk eigenbelang en vredelievendheid, waartoe ook verdraagzaamheid behoort.

In wat voor omstandigheden kan een dergelijke praktijk groeien? Aangezien hij de geestelijken van de diverse religies bijna allemaal intolerante kwezels vindt, die koste wat het kost alleen hun eigen positie verdedigen, kijkt Koerbagh vooral naar de overheid als een macht die in het algemeen belang bepaalde dingen kan afdwingen. Zolang er geen redelijke godsdienst bestaat en de overheid te maken heeft met elkaar bestrijdende religies, moet de overheid (uiteraard bestaande uit redelijke mensen) de fanatici in toom houden en erop toezien dat er alleen liefde en verdraagzaamheid wordt gepredikt. (Alle religieuze bijeenkomsten moeten daarom ook openbaar zijn.) Net als zijn tijdgenoot Thomas Hobbes, wiens *Leviathan* (1651) Koerbagh gelezen had, vindt hij dat alleen de overheden het recht hebben wetten en voorschriften uit te vaardigen op elk, dus ook godsdienstig gebied. De kerk heeft geen afzonderlijke macht, de kerk bestaat eigenlijk niet: "want wij moeten altemael geestelijck sijn, en geestelijk leven, daar sijn geen afgesonderde geestelijken met regt." Vooral moet de overheid staan op haar eigen gezag en zich niets door de geestelijken laten voorschrijven, of zich als instrument laten misbruiken voor hun blinde geloofsijver. Ook in de Republiek waren godsdienstige strijd en politieke strijd soms met elkaar vermengd geraakt, maar over het algemeen was Nederland een gunstige uitzondering in Europa. Koerbagh zong zelf de lof van de pragmatische vaderlandse bestuurderen: "Maar o! hoe gelukkig is het land, welkers Overheden tot die wijsheyd gekomen zijn, datse hun landbestier niet gegrond hebben op den suyl van eenderley Gods-dienst, om welke staande te houden men geduurig van nooden heeft, te bannen, te vloeken, te hangen, te branden, en dood te slaan: maar alleen op goede land-wetten en billik land-bestier, waar by sy toelaaten, 't welk strekt tot bloey en welvaaren des lands, dat ieder vogelken mag singen na dat het gebekt is."[16] Het moet voor Koerbagh dan ook een enorme deceptie zijn geweest toen hij merkte dat de Amsterdamse burgemeesters niet wijs en tolerant genoeg waren om de bijzondere vogel die hij zelf was zijn liedje te laten uitzingen.

Om een tolerant bestuur te kunnen uitoefenen moeten de overheden ook vooral wijs en geleerd zijn. Ze moeten ervaren zijn niet alleen in staatszaken maar ook in natuurkunde (dat is immers de ware theologie![17]) en in filosofie moeten ze de predikanten overtreffen.[18] Dit is een opmerkelijk idee van Koerbagh: hij wil de bestuurders eigenlijk opleiden tot (of laten adviseren door) naturalistische filosofen, die juist door hun ware kennis van de God-Natuur de voormannen van de verschillende religies op hun eigen terrein van repliek kunnen dienen en in toom kunnen houden. Zo kunnen de Nederlandse overheden bijvoorbeeld betere en redelijker wetten uitvaardigen dan die van bijvoorbeeld de joodse wetgever Mozes, of zelfs opdracht geven de bijbel

(vooral het Oude Testament als wetboek) te *herschrijven* of vervangen door iets beters: "Maar datter nu geen beter en klaarder [heilige boeken] soude kunnen bedagt en beschreven worden, dat soude te veel gesegt en Gods magt bepaelt sijn: want men soude, als het de overheijd beliefde, wel beeter kunnen maaken daar in meer klaare, kragtige en bondige wetten souden sijn"[19] - wetten die alle aan de rede getoetst kunnen worden.

REDE

Wie de rede volgt, is volgens Koerbagh vanzelfsprekend verdraagzaam, dat wil zeggen hij respecteert de vrijheid van de mensen en doet niemand schade. Wie echter zo intolerant is dat hij een ander schade doet, hoeft niet zelf op verdraagzaamheid te rekenen. Het roept de vraag op in hoeverre tot intolerantie neigende of oproepende doctrines in een vreedzame samenleving geduld kunnen worden — zoals ook de vraag is gesteld of de islam wel past binnen een rechtsstaat.[20] Vanuit Koerbaghiaanse beginselen redenerend zou het antwoord een eenduidig nee moeten zijn. Politiek en moreel gezien is *vreedzaamheid* namelijk de enige respectabele vorm van publieke godsdienst. Wat voor uiteenlopende denkbeelden en meningen mensen ook hebben op religieus gebied, ze worden uiteindelijk op hun *daden* beoordeeld. Dat was ook het beleid van de wijze vaderlandse bestuurders waar Koerbagh zo trots op was: het ging om een vreedzame coëxistentie van mensen die elkaar, zuiver theologisch gezien, niet konden uitstaan. Vreedzaamheid is de wijze waarop een menselijke gemeenschap op redelijke wijze God kan dienen. Het is een 'godsdienst' die zowel gelovigen als vrijdenkers omvat. Elke andere ideologie die wel pretendeert een godsdienst te zijn maar de vreedzaamheid tenietdoet, zou derhalve als gevaarlijk voor de samenleving verboden of althans onschadelijk gemaakt moeten worden. Dat roept ook de vraag op vanaf welk punt een godsdienst in een politieke ideologie overgaat, of als zodanig functioneert.

In zijn kleine maar indrukwekkende oeuvre heeft Adriaan Koerbagh behalve een intellectueel en filosofisch ook een politiek en maatschappelijk kader voor de beoordeling van de moraliteit van godsdiensten gecreëerd. Indrukwekkend vooral omdat er in zijn tijd eigenlijk nog geen Nederlandse libertijnse traditie bestond waaruit hij had kunnen putten. Veel van zijn argumenten moeten dan ook als oorspronkelijk worden beschouwd. Ook hetgeen hij aan Spinoza heeft ontleend, heeft hij op heel eigen wijze verwoord en polemisch gebruikt. Sommige dingen klinken nu misschien wat naïef, zoals zijn vertrouwen in de onfeilbare uitkomsten van 'de' rede. Ook de schijnbaar 'theologische' fundering van dit rationalisme — de menselijke rede als deel of fragment van de goddelijke rede — is een problematische veronderstelling. Het is echter een heel wat hoopgevender gedachte dan de destijds gangbare van een 'bedorven' rede die zich vast moet klampen aan de onbegrijpelijke letters van een of ander heilig boek. Met zijn godsdienstkritiek pleegde Koerbagh heiligschennis, en niet zo weinig ook. Maar voor de ontwikkeling van de mensheid is dat af en toe broodnodig.

NOTEN

(1) Coornhert pleitte al eind zestiende eeuw voor een volledige scheiding van kerk en staat en daarmee voor volstrekte godsdienst- en denkvrijheid: ook atheïsten mochten zeggen wat ze wilden. Zie over hem en anderen bijvoorbeeld de bundel *Identiteit en tolerantie. Nederlandse filosofen aan het begin van de nieuwe tijd* onder redactie van H.E.S. Woldring (Ambo, Baarn 1995). – (2) Ook lidmaten van de publieke kerk die al te zeer met hun theologisch heterodoxe denkbeelden te koop liepen, werden soms door de stads- en provinciebesturen aangepakt (meestal verbannen). Zie daarvan een aantal voorbeelden in mijn dissertatie *Ketters en verlichters* (1999), in reprint te koop bij de Jan Börger-Bibliotheek van Wim de Lobel te Moerkapelle. – (3) In hoofdstuk 19 van zijn *Theologisch-politiek traktaat* (vertaling Amsterdam 1992, eerste Latijnse editie 1670) betoogt Spinoza onder andere "dat de uiterlijke religieuze eredienst en iedere uitoefening van de vroomheid zich moeten voegen naar de vrede en het behoud van de staat, als wij God op de juiste wijze willen gehoorzamen." Elke godsdienstige praxis die de vrede ondermijnt is dus ongeoorloofd èn in strijd Gods wet. – (4) Voor secundaire literatuur zie voorlopig onder meer P.H. van Moerkerken, *Adriaan Koerbagh 1633-1669. Een strijder voor het vrije denken*, Amsterdam 1948; Hubert Vandenbossche, *Spinozisme en kritiek bij Koerbagh*, Brussel [1974], *Adriaan Koerbagh en Spinoza*, Leiden 1978, en 'Adriaan en Jan Koerbagh', in H. Dethier en H. Vandenbossche (red.), *Vrijdenkerslexicon. Woordenboek van Belgische en Nederlandse vrijdenkers*, deel 1, Brussel 1979, p. 167-92. Zie ook de algemenere werken van K.O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, 's-Gravenhage 1896, reprint Utrecht 1980; Wim Klever, *Mannen rond Spinoza (1650-1750). Presentatie van een emanciperende generatie*, Hilversum 1997; en Wiep van Bunge, *From Stevin to Spinoza. An Essay on Philosophy in the Seventeenth-Century Dutch Republic*, Leiden 2001. Ik zelf werk aan een Engelstalige studie over Koerbagh, die in 2003 voltooid moet zijn. - (5) Het *Bloemhof* is sinds de eerste uitgave (Amsterdam 1668) niet herdrukt. Wel verzorgde Ewoud Sanders er een kleine bloemlezing uit: *Woorden van de duivel. Een bloemlezing uit het enige verboden Nederlandse woordenboek*, De Bijenkorf, Utrecht 1993. Van *Ligt* bezorgde de Vlaamse vrijdenker Hubert Vandenbossche in 1974 de eerste volledige uitgave (Centrum voor de Studie van de Verlichting, Brussel), gebaseerd op de oorspronkelijke tekst, een gedrukt gedeelte en een deel in handschrift, in twee exemplaren bewaard in het Museum Meermanno-Westreenianum in Den Haag. Het is een bijzonder lelijke, gestencilde uitgave, waarvan maar weinig exemplaren in omloop schijnen te zijn. Ik hoop zelf een nieuwe editie van *Ligt* uit te geven, waarin ook de godsdienstkritische artikelen uit *Bloemhof* worden opgenomen. – (6) Jonathan Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Oxford 2001, p. 185-96. – (7) In *Bloemhof* (p. 664) schreef hij onder meer over Jezus: "Dat hy onse behouder [heiland] soude zijn, om dat hy ons met sijn Lijden ende Stervan, en met sijn bloedvergieten heeft verlost van alle onse sonden, en daar door voor de selven volkomentlijk heeft voldaan en betaalt, sijn stellingen buyten de schrift [bijbel], en ook tegen de waarheyd. Wie eygentlijk de vader van dese Behouder is geweest, en weet men niet, en daarom hebben eenige onwetende luyden hem gesegt te zijn geweest God, God van eeuwigheyd, en een soone Gods van eeuwigheyd, en dat hy inder tijd is gebooren van een maagd sonder toedoen des mans: maar die stellingen zijn ook buyten de schrift, en tegen de waarheyd." – (8) Zie bijvoorbeeld M. Gaillard, 'De zaak Wyermars of: de ingebeelde tolerantie in de Republiek?', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 21 (1998), p. 1-8 en Israel, *Radical Enlightenment*, p. 323-327. – (9) *Bloemhof*, p. 328. – (10) *Ligt*, p. 123 noot. De verwijzingen zijn naar de editie van Vandenbossche. – (11) *Bloemhof*, p. 557. – (12) *Bloemhof*, p. 339. – (13) *Ligt*, p. 367-368. – (14) *Bloemhof*, p. 96-97. – (15) *Ligt*, p. 270. – (16) *Bloemhof*, p. 287. – (17) "Wij seggen de gantsche natuur is God, de natuur is niet boven de natuur, dieshalven moetmen van God in de natuurkunde handelen." *Ligt*, p. 684. – (18) *Ligt*, p. 539. – (19) *Ligt*, p. 351-352. – (20) Zie het artikel 'Er is iets mis met de islam' van Paul Frentrop in *HP/De Tijd* van 5 oktober 2001.

BLADSPIEGEL 5

Ik ontkom er niet aan. De aanslagen op 11 september 2001 in de Verenigde Staten, en de daarop volgende vergeldingsacties in Afghanistan, hebben letterlijk en figuurlijk hun sporen achtergelaten. En niet alleen daar. In *de Volkskrant* van 13 september 2001 schrijft columnist Herman Koch: "Vandaag kijk ik, net als gisteren en eergisteren, steeds opnieuw naar de zich, vanuit steeds nieuwe invalshoeken, in het World Trade Center borende passagiersvliegtuigen. Ik denk aan mijn eigen denken over de afgelopen jaren. Hoe ik ondanks oorlog, moord en onrecht, ondanks Vietnam, Cambodja, de Balkan en het Midden-Oosten ben blijven geloven dat er een soort stijgende lijn in zat. Dat het, wanneer je alles op een rijtje zette, eigenlijk wel meeviel met de wereld. Het valt niet mee." Koch beschreef misschien wel het beste mijn eigen gevoel de eerste paar dagen na de aanslag. Ik vroeg me tevens af of het niet onzinnig is om in een wereld waar de meest bizarre dingen blijken te kunnen gebeuren, in een anarchistisch ideaal te blijven geloven. Dat ideaal leek al zo ver weg, maar was dat niet onmogelijk ver weg geworden?

De tijd heelt echter wonden, want in de hele wereld zijn groepen mensen actief, die pleiten voor vreedzame oplossingen. Al op 16 september demonstreerden zesduizend mensen in San Francisco tegen een gewelddadige reactie van de Verenigde Staten op de aanslagen. Maar ook het lezen van een boek bleek letterlijk troost te bieden. Ik kreeg onlangs *De troost van de filosofie* van Alain de Botton cadeau, waarin onder andere de oude Romeinse stoïcijn Seneca aan het woord komt. Hij stelde dat woede en frustratie opgewekt worden door gevaarlijk optimistische ideeën over hoe de wereld en andere mensen in elkaar zitten. Aan die uitspraak had ik iets! Hoewel het boek niets zegt over anarchisme, bevat het in mijn ogen wel degelijk ingrediënten die een anarchistische filosofie niet zouden misstaan.

Na 11 september vreesde ik eerlijk gezegd reacties uit de linkse/anarchistische hoek. Dat Amerika eindelijk een koekje van eigen deeg kreeg, of iets in die geest. Op A-Infos (lists@ainfos.ca) verscheen op 13 september een bericht van Poolse anarchisten, die de doden in het WTC betreurden, maar tegelijkertijd opriepen tot een revolutie 'omdat de staat nu verzwakt is'. Alsof mensen in New York op dat moment zin hadden in nog meer chaos! Zo'n reactie getuigt in mijn ogen van nul komma nul invoelvermogen en even weinig realiteitsbesef. Voor de rest viel het allemaal reuze mee. Het Volkskrant-magazine van 22 september, dat in zijn geheel is gewijd aan de aanslagen, laat zelfs een 'anti-globaliste, 23 jaar, anarchistisch collectief Eurodusnie' aan het woord: "Amerika heeft veel vijanden. De Amerikanen zijn bij zaken betrokken die mensen gefrustreerd maken. Ze hebben wapens in oorlogen gefinancierd. Ze spelen de baas in de wereld, zijn arrogant. Ik kan er in komen dat er woede is, maar ik kan niet begrijpen dat iemand zoiets doet. Er is geen rechtvaardiging mogelijk voor zo'n verschrikkelijke terroristische daad." Dat is de spijker op zijn kop! Wijkvereniging Peace (postbus 1338, 3500 BH Utrecht) verspreidde, als protest tegen de in Nederland tamelijk ranzig oplaaiende intolerantie ten opzichte van moslims, een poster en flyer met de tekst: "Als u weet dat niet elke christen een moordenaar is, dan weet u ook dat niet elke moslim terrorist is." Arabische en Turkse vertalingen stonden er onder.

In een paginagroot artikel in het *NRC Handelsblad* van 6 oktober 2001 over de vergeldingsacties in Afghanistan viel mijn oog op het volgende: "De Verenigde Staten willen voedsel droppen boven Afghanistan. Geen operatie zonder risico. (...) Minder een probleem vormt het voedsel. Het Pentagon heeft laten weten dat al miljoenen voedselpakketjes klaarliggen. Het gaat om maaltijden gebaseerd op rijst, met genoeg calorieën om een persoon een hele dag op de been te houden. Dierlijk ingrediënten zijn er niet in verwerkt, zodat ze voor iedere religie 'koosjer' zijn." Bommen èn veganistisch eten, zo kende ik

het nog niet. Waarschijnlijk toch iets verkeerd begrepen, want zeker de Amerikaanse overheid zou moeten weten dat het 'Food Not Bombs' moet zijn. Overigens, Nederlandse Food Not Bombs groepen, die meestentijds opereren onder de naam 'Gratis Eten' (postbus 255, 3500 AG Utrecht, freefood@dds.nl), brachten onlangs een brochure uit met het hoe, wat & waarom van hun activiteiten in diverse steden in Nederland.

In Bladspiegel 4 noemde ik heel kort het blad *Woorden van Rebellen*. Op de manifestatie/demonstratie van 20 oktober deelde Woorden van Rebellen (Madurastraat 121 hs, 1044 CK Amsterdam, rvisser@antenna.nl) een pamflet uit tegen de 'nieuwe oorlog'. (De titel van het blad verwijst, als ik de anarchistische klassiekers tenminste goed ken, naar het boek *Woorden van een rebel* van Peter Kropotkin.) In het pamflet wordt gepleit voor de omvorming van de huidige maatschappij tot een anarchistisch-communistische samenleving, aan de hand van kleinschalige initiatieven.

Vrouwen zouden meer invloed op vredesprocessen moeten hebben, schrijft *Geweldloos Actief* (postbus 137, 8000 AC Zwolle), 36/2, juli 2001, in het artikel 'Veiligheidsraad: meer vrouwen bij vredesproces betrekken'. "De reden daarvan is overduidelijk. In Noord Ierland werkten vrouwenorganisaties ruim tien jaar aan het tot stand brengen van onderling vertrouwen tussen protestanten en katholieken. (...) In Latijns Amerika waren het de moeders, echtgenotes en zusters die bij de militaire junta om opheldering durfden te vragen over hun 'verdwenen' familieleden. In Bosnië stapten vrouwen over de etnische grenzen om in het parlement tot samenwerking te komen." Een soortgelijke boodschap bevat overigens ook het boek *Agressieve mannetjes - over de oorsprong van geweld bij mensen en mensapen*. In dit boek, dat ik in 1994 voor het eerst in de anarchistisch-pacifistische boekwinkel Housmans in London zag liggen, trachtten de ethologen Dale Peterson en Richard Wrangham te komen tot een evolutionaire verklaring van menselijk, mannelijk geweld. Het boek is een aanrader, en ligt trouwens voor een schappelijke prijs in de ramsj bij De Slegte. Over ramsj gesproken: bij de Utrechtse boekhandels Steven Sterk en Broese & Wristers ligt *Ithaka* van Arthur Lehning, van ƒ39,95 voor ƒ12,50.

Ode (postbus 2402, 3000 CK Rotterdam, ode@ode.nl) nummer 40, september/oktober 2001, geeft andere tips voor conflictoplossing: "Clowns zonder Grenzen gebruikt humor om de vrede te promoten in gebieden waar zelfs de moedigste militairen liever niet komen." (...) "De kinderen hebben nog nooit zoiets gezien", zegt een medewerker, "maar als de rode neuzen eenmaal te voorschijn komen, worden de kinderen helemaal gek." De organisatie werd in Spanje opgericht (www.clowns.org).

And now for something completely different! In *Ravage* (van Ostadestraat 233n, 1073 TN Amsterdam, ravage@antenna.nl) #12, van 21/9/2001, gaat een briefschrijfster in 'Over muziek, muzeik en militaristisch gedreun' in op het Ravage-themanummer over muziek: "Er bestaat overigens ook een heel ander soort teringherrie: free-jazz. Muziek die slechts bij een kleine groep mensen populair is en gek genoeg niet of nauwelijks aanslaat bij radicaal-links, terwijl me dat toch de muziek lijkt die het meest voor de hand ligt bij anarchisten en andere lieden die een hekel hebben aan overheersing, vaste regels en autoriteit." Mocht je willen weten over welke 'teringherrie' zij het heeft, bij het anarchistische collectief Atalanta (Simón Bolívarstraat 95, 3573 ZK Utrecht, atalanta@antenna.nl) verscheen nog niet zo heel lang geleden de cd 'Atalanta plus Tony Overwater'. Met onder andere ondergetekende op drums.

In *Aardig*, september 2001, uitgegeven door het Atalanta-collectief, wordt ingegaan op hetgeen zich in de maand juli in Genua afspeelde: "Bij de rellen bleek weer eens dat er lieden zijn (over het algemeen van 1 geslacht) die menen dat heersen met straatstenen en knuppels 'anarchistisch' genoemd zouden mogen worden. Daar ben ik het dus niet mee eens. Heersen is heersen, of het

door de staat is of door anti-etatisten, dat doet er niet toe."

Libertaire uitgeverij *Nautilus* (Alte Holstenstrasse 22, 21031 Hamburg) geeft al vele jaren het AS-achtige tijdschrift *Die Aktion, Zeitschrift fur Politik, Literatur und Kunst,* uit. Onlangs verscheen overigens bij Nautilus een nieuwe editie van de herinneringen van de Duitse anarchist Erich Mühsam, met een uitvoerig nawoord van Hubert van den Berg. Hij benadrukt dat het hier gaat om een terugblik op de kunstenaarsscene aan het begin van deze eeuw in Berlijn, München en Wenen. De *anarchist* Mühsam komt niet of nauwelijks aan bod. Mühsam zal waarschijnlijk in een van de komende nummers van De AS centraal staan.

In *De Groene Amsterdammer* (postbus 353, 1000 AJ Amsterdam) 22, van 2 juni 2001, haalt schrijfster Fleur Bourgonje herinneringen op aan haar overhaaste vertrek uit Argentinië, na de staatsgreep in 1976. Uit haar zakagenda had ze het volgende genoteerd: "Anton Constandse, de oude anarchist, komt ons, samen met zijn vrouw Gerda, op 27 mei troosten. () Hoewel hij de hele wereldpolitiek op de VPRO-radio becommentarieert, heeft hij oog voor het kleine, voor het persoonlijke, voor het haast onzichtbare."

Dusnieuws (postbus 2228, 2301 CE Leiden) nummer 30 gaat ditmaal uitgebreid in op de Internationale Socialisten (IS) die, wethouder Hekking kennelijk indachtig, altijd de meeste aandacht trachten te trekken bij manifestaties en demonstraties. "Het blad *De Socialist* is", volgens Dusnieuws, "zo ongeveer net zo populistisch en oppervlakkig als de Telegraaf." In het artikel 'De rekruteringsmachine', bekritiseert een ex-IS'er de anarchistische beweging: "Ik neem het de anarchistische beweging kwalijk dat een organisatie als de IS kan bestaan, ik denk dat het overgrote deel van de mensen van de IS zich beter zouden thuis voelen in anarchistische organisaties (reden waarom ik dat denk zijn de panische leugens over anarchisme die de IS-bonzen onder hun leden verspreiden, en de naar anarchisme ruikende interpretaties van de trotskistische leer waar je af en toe op stuit als je met een lagere IS'ers praat) en ik durf te wedden dat als de anarchistische beweging wat toegankelijker en zichtbaarder was, de IS geen lang leven meer beschoren is." Het is kritiek die wat mij betreft zeker hout snijdt. Wie weet heeft de Anarchistische Boekenmarkt, dit jaar op 10 november voor de derde keer gehouden, de toegankelijkheid van de anarchistische beweging wat weten te vergroten.

In 'Mijn ervaring met de SWP' beschrijft iemand haar tijd bij de Socialist Workers Party, de Engelse variant van de IS, die overigens jaar in jaar uit bijzonder irritant colporteert voor de deuren van de London Anarchist Bookfair. "Als ik heel eerlijk ben, ben ik bij de SWP weggegaan omdat er geen reet aan was. Niemand binnen de SWP windt er doekjes om, dat ze, ook na Seattle, van mening blijven dat een door de IST (Internationale Socialistische Tendens) geleide socialistische wereldrevolutie de enige effectieve manier is om tegen het kapitalisme te organiseren en te zorgen dat de wereld niet vervalt in totale ellende." Er zijn echter legio marxistisch-leninistische organisaties die dat van zichzelf beweren. Ze doen me onwillekeurig denken aan een scène uit Monty Pythons 'Life of Brian', waarin diverse groepen voor de bevrijding van Palestina vooral bezig zijn met elkaar voor de voeten te lopen. Exact dezelfde associatie heeft overigens de schrijfster van het artikel 'Is IS iets?', dat in Dusnieuws nummer 31 verscheen. Daarin laat ze overigens van de IS geen spaan heel.

Uitgeverij *De Dolle Hond* (p/a 1ste Schinkelstraat 14-16, 1075 TX Amsterdam) gaf in miniatuurvorm een artikel uit, dat eerder verscheen in het Engelse tijdschrift *Lobster,* getiteld 'George Orwell en de geheime diensten'. Het geeft een genuanceerde kijk op Orwell's motieven om voor de Engelse geheime dienst te werken. In 'de Kleine Orkaanserie' werd door De Dolle Hond al eerder *Werken is misdaad,* een pamflet uit de jaren twintig, van Herman Schuurman heruitgegeven.

Internationale boekhandel Fort van Sjakoo (Jodenbreestraat 24, 1011 NK Amsterdam, sjakoo@xs4all.nl) gaat zware tijden tegemoet. De gemeente Amsterdam heeft haar namelijk een huurverhoging van meer dan 900% in het vooruitzicht gesteld. Het Fort is onder het motto 'sociale huren voor sociale projecten' hiertegen in beroep gegaan. De huur die de gemeente wenst te gaan ontvangen bedraagt rond de zes meier per maand. Voorwaar geen kattenpis. Protestmail kan gestuurd worden naar: binnenstad@woningbedrijf-amsterdam.nl, of postbus 94278, 1090 GG Amsterdam.
Kurf (postbus 2709, 3500 GS Utrecht, kurf@antenna.nl) gaf in april van dit jaar de *Multiculturele wandeling door Lombok* uit. De gids bestaat uit twee delen, deel één gaat over de migratiegeschiedenis van de Utrechtse wijk Lombok, het andere deel bevat de anderhalf uur durende wandeltocht. Een idee is om de wandeling te doen in trendy kleren. Voor het luttele bedrag van ƒ139,95 kun je namelijk van het merk Levi's een t-shirt aanschaffen, gedecoreerd met ontieglijk veel omcirkelde A's. Het Volkskrant-magazine, 2 juni 2001, toonde een foto van twee modellen, waarvan er één dit enorm lelijke t-shirt droeg. Anarchy is trendy!

Nog meer hak-op-de-tak nieuws. A-Infos mailde op 10 augustus een oproep door over 'the anarchist people of color' mailinglist, een discussieplatform voor gekleurde mensen om meer invulling te geven aan de anarchistische beweging. Stuur een lege e-mail naar: anarchist-poc-subscribe@yahoo-groups.com. Voor meer informatie kun je mailen naar Ernesto Aquilar, may19x@yahoo.com.
Op de valreep ontving ik *Buiten de Orde* (postbus 1338, 3500 BH Utrecht, vrijebond@antenna.nl) 2001/3, maar met 67 pagina's is deze te dik om nog snel even te bespreken. Dit maal heeft BdO groots uitgepakt, want er is een 25 pagina's tellende bijlage 'Dossier Globalisering' toegevoegd. Op de voorkant van Buiten de Orde staat een veteraan van het oorspronkelijke Ierse Republikeinse Leger. Ik heb echter geen flauw idee wat deze man op de omslag van een anarchistisch tijdschrift te zoeken heeft.
Hoe ik er aan gekomen ben weet ik niet meer, maar het lag wel degelijk op de stapel voor de in deze Bladspiegel te bespreken zaken. 'Het Reade Hoeke - wonen, werken en leven rond 1900 in Zuidwest Friesland', is een folder van onder andere het in Heerenveen gevestigde Domela Nieuwenhuismuseum (Mincklerstraat 11). "Hij was de meest gehate en geliefde persoon van zijn tijd, Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919), dominee, socialist en anarchist. In 'De Reade Hoeke' werd hij op handen gedragen." In deze streek bevindt zich overigens in het plaatsje Nij Beets café 'De Brêge', waar een van de vroeger eigenaren in een koopcontract heeft laten vastleggen dat het portret van Domela daar altijd zal moeten blijven hangen. Zou ik een checklist aanleggen met de in Bladspiegel meest genoemde anarchisten, dan zou Domela fier aan kop gaan.
P'tje Lanser

REACTIES & DISCUSSIES

WIE WAS ALEXIS CARREL?

In De AS 130/131 verwijst André de Raaij naar het werk *L'homme, cet inconnu* van Alexis Carrel (1873-1944). Hij vermeldt er bij dat het hier om een populaire inleiding in het personalisme zou gaan. Dat is mogelijk, maar uit verschillende bronnen blijkt dat Carrel in dit werk tekeer gaat tegen de democratie en pleit voor het vergassen van misdadigers en zwakzinnigen. Enkele citaten: "Het democratische principe heeft bijgedragen aan de verzwakking van de beschaving door de groei te verhinderen van de elite. Het is duidelijk dat de individuele ongelijkheden gerespecteerd dienen te worden. Er zijn in de gemiddelde samenleving toepasselijke functies voor de groten, de kleinen, de middelmatigen en de minderwaardigen. Maar men moet niet proberen de meerwaardigen met dezelfde methoden te vor-

men als de middelmatigen."[1] De oplettende lezer zal vragen: waar blijven de minderwaardigen dan? Welnu, "[e]en hardvochtig standpunt vinden we bij de katholieke Nobelprijswinnaar Alexis Carrel, wiens boek *De onbekende mensch* (Ned. vert. 1937) onder katholieke intellectuelen furore maakte. Hij vroeg zich af waarom we onvolwaardigen en misdadigers in leven hielden. In zijn verdediging van de doodstraf speelde eugenetische motieven een grote rol (vgl. p. 316 e.v). Op p. 317 kunnen we lezen hoe Carrel dacht de kosten van gevangenissen te drukken: "Een flinke tuchtiging van de kleine misdadigers aan den lijve, gevolgd door een kort verblijf in een ziekenhuis, zou vermoedelijk al voldoende zijn om orde te scheppen. De moordenaars, inbrekers, autobandieten, kinderroovers, zij die de armen van hun spaargeldje bestelen en het publiek op grote schaal oplichten, zouden op humane en oeconomische wijze in kleine, in euthanasie gespecialiseerde inrichtingen voor goed onschadelijk gemaakt moeten worden gemaakt, zoo ook de krankzinnigen, die zware misdaden hebben begaan." Deze uitlatingen ontbraken overigens in naoorlogse edities van zijn boek."[2] In de in 1936 verschenen Duitse vertaling had hij in het voorwoord trouwens de nazi's geprezen voor hun doortastende aanpak van het 'probleem'.[3] Carrel, een man van de praktijk, schrok er niet voor terug om een functie te vervullen in het Vichy-regime, dat collaboreerde met nazi-Duitsland. Hij kwam er extra voor uit de Verenigde Staten.[4] In 1941 richtte hij de *Fondation française pour l'étude des problèmes humains* (Franse stichting voor de studie van menselijke problemen). Hij stuurde zijn team er op uit om de 'biologische kwaliteit' van immigrantenfamilies te onderzoeken. In een rapport uit 1943 van deze stichting stond: "Zoals men weet zijn er veel immigranten in Frankrijk toegelaten. De aanwezigheid van ongewenste vreemdelingen is vanuit biologisch oogpunt een gevaar voor de Franse bevolking. De stichting stelt voor om de assimilatiemodaliteiten van de immigranten te preciseren zodat het mogelijk wordt om hen in aan hun etnische achtergrond passende omstandigheden te plaatsen."[5] Op dat moment was de Franse politie bezig joden en andere 'ongewenste vreemdelingen' (lees: antifascisten) op te pakken.

In het begin van de jaren negentig was er een relletje in Frankrijk omdat het Front National Carrel naar voren schoof als de aartsvader van de moderne ecologie in Frankrijk.[6] Geïntrigeerd besloot ik in de Universiteitsbibliotheek in Amsterdam op zoek te gaan naar meer informatie over Carrel. Aan de biografie van W. Sterling Edwards en Peter D. Edwards, die doorgaans zeer sympathiek over Carrel schrijven, ontleen ik dat Carrels ideeën over vrouwen en seksualiteit "extreem conservatief" waren, "zelfs voor die minder vrije tijd".[7] In 1936 gaf hij een reeks lezingen in nazi-Duitsland. In *L'homme, cet inconnu* steekt Carrel zijn bewondering voor de Italiaanse fascistische dictator Mussolini niet onder stoelen of banken, hij noemt hem zelfs een genie.[8] Bijna vanzelfsprekend is Carrel een racist.[9]

Ik hoop dat André de Raaij van deze zaken niet op de hoogte was, want anders geeft het zwaar te denken over zijn politieke opvattingen.

Peter Zegers

(1) Alexis Carrel geciteerd door Thierry Maricourt, Les nouvelles passerelles de l'extrême droite; Syllepse, Parijs 1997, p. 124. - (2) Jan Noordman, Om de kwaliteit van het nageslacht. Eugenetica in Nederland 1900-1950; SUN, Nijmegen 1989, p. 186. - (3) 'Patrick Tort: cette monstruosité a eu des précédents'; in: Humanité, 27 augustus 1997. - (4) Zie Anna Bramwell, Ecology in the 20th Century. A History; Yale University Press, New Haven 1989, p. 121. - (5) Patrick Tort, 'Sur la question de l'eugénisme'; in: Le Monde Diplomatique, juni 1998. - (6) Zie Philippe Pelletier, L'imposture écologiste; Reclus, Parijs 1993. p. 94. - (7) W. Sterling Edwards en Peter D. Edwards, Alexis Carrel, visionary surgeon; Charles C. Thomas Publisher, Springfield 1974, p. 98. - (8) Alexis Carrel, L'homme, cet inconnu; Plon, Parijs 1935, p. 72. - (9) ibid., p. 256.

Naschrift
De schrijver van het bovenstaande is verbonden aan een blad dat *De Fabel van de illegaal* heet. De naam drukt uit dat het gezelschap in alle stilte heel veel goeds voor de medemens doet en dit graag alsnog luide verkondigt. Verder wijdt men zich aan de studie van ijswolven, germaanse berenhoeders, Jomanda's, edele Peters en andere filosofische diepdenkers wier namen ik pas door hun toedoen heb vernomen, om aan te tonen dat deze mensen rechts zijn en dus niet "in onze kringen" thuishoren of woorden van die strekking. Men is zo origineel te hetzen tegen Goldsmith van de *Ecologist* respectievelijk dierenbevrijdingsfilosoof Peter Singer. Er worden bij deze lieden kortom altijd wel grenzen overschreden, en dat is - zoals algemeen bekend - illegaal. Nou, en dat zal dan voor Alexis Carrel ook gelden.
Anders dan Zegers doet vermoeden, heb ik Carrel niet in positieve zin genoemd, laat staan geprezen of als goeroe bewierookt. Ik heb het desbetreffende Prismapocketje zelfs niet gelezen. De mensen bijvoorbeeld Maritain aanraden als ik die zelf niet gelezen heb ging mij te ver - ik heb meer te doen dan mij ook nog eens op het zijpad van het personalisme te begeven. Carrel noemde ik op voorspraak van de Engelse tolstojaan Wilfred Wellock. Organisator van de dienstweigeringsbeweging in beide wereldoorlogen, een soort woordvoerder in Engeland van Gandhi (wat gevaarlijk was, niet vanwege diens geweldloosheid, maar vanwege zijn verzet tegen het kolonialisme), vertaler van het een en ander van Felix Ortt in het Engels - kortom, wat had ik voor verdenking te koesteren over Carrel, als die door iemand met deze staat van dienst wordt aangeraden?
Onvoorzichtig om niet op eigen oordeel af te gaan, dat geef ik toe. Klikspaantjes liggen altijd op de loer. Sommigen zijn er in gespecialiseerd.
André de Raaij

ALS DE SODEMIETER ONTWAPENEN!
Antwoord op 11 september

Op het moment van dit schrijven is een westerse troepenmacht doende Afghanistan te (laten) ontdoen van het Taliban-bewind. De tekenen wijzen op een verdere opmars naar Z.O.-Azië en landen als Somalië, Jemen en – alweer – Irak. Wat is aangekondigd als een oorlog tegen het terrorisme – alsof oorlog géén terrorisme zou zijn – zal ons nog lang heugen. Het officiële verhaal van de Verenigde Staten en de overige NAVO-landen dient vooral hoogst serieus te worden genomen: dit is geen oorlog in traditionele zin maar een strijd op vele fronten tegelijk en gespreid over een lange periode. Dat betekent onvoorspelbare wendingen, met telkens nieuwe aanvalsdoelen en een rechtstreekse oorlogsverklaring aan rond de 60 landen in de wereld.
De consequenties van deze 'nieuwe oorlog' zijn nog nauwelijks te bevatten, maar de verstrekkendheid ervan verraadt een arrogantie die alleen het Westen in die infantiele vorm kent. Niet alleen is men blind voor de schade en de slachtoffers, maar ook voor ernstige ongelukken die als gevolg van de democratisering van de moderne wapentechnologie waarschijnlijk zijn geworden. Die mogelijke catastrofe zou tot snel handelen moeten aanzetten. Omgekeerd aan de weg die nu is ingeslagen.
Veel ruimte voor een dergelijke discussie is er echter niet, want het politieke klimaat in oorlogstijd is totalitair. De woorden van de Amerikaanse president: 'Er is geen andere keus dan voor ons of tegen ons te zijn' maken dat afdoende duidelijk. En dat alles vanwege de dood van naar schatting 3.500 mensen. Dat is weliswaar 3.500 teveel, maar in de wereld van vandaag heel gewoon. Het is bijvoorbeeld hetzelfde aantal dat om de paar dagen sterft als gevolg van ondervoeding. Het enige nieuwe aan de aanslagen van 11 september 2001 was dat het imperialistische machtsbolwerk bij uitstek getroffen werd, gesymboliseerd door de instorting van een levensgrote dubbele fallus.
De slachtoffers die vielen in New York en Washington waren nu eens niet door de

internationale handelspolitiek verhongerde Afrikanen, armen die door patentrechten van de farmaceutische industrie aan ziektes zijn bezweken of Derde Wereldburgers die vielen als gevolg van militaire interventie. Het waren Amerikanen, zij het bepaald niet allemaal behorend tot de upper class. Maar het waren in elk geval landgenoten. Goede vaderlanders zweren dan wraak, begeleid met plichtmatige verklaringen over deze 'afschuwelijke aanslag' waarover we 'diep geschokt zijn'. De slachtoffers van de strafexpeditie zullen ver weg zijn, als het mee zit buiten bereik van camera's. In land één – Afghanistan – is het aantal al niet meer te tellen. Er zullen geen minuten stilte zijn.

Rovers wensen geen rechtspraak, maar eenvoudig hun macht op te leggen. Zo opereren de Verenigde Staten al vele decennia lang. Al die tijd kunnen zij rekenen op Atlantische kameraadschap, ook nu weer.
Nederland heeft van harte ingestemd met de Amerikaanse plannen, die geen rechtsbasis hebben. Volgens de inlichtingendiensten, die hun werk alleen kunnen doen als zij genoeg liegen, is het Al-Qaeda netwerk van Osama Bin Laden verantwoordelijk voor de aanslagen. De president zegt het, de NAVO-hulptroepen worden vertrouwelijk (ongetwijfeld slechts gedeeltelijk) ingelicht en de overgrote meerderheid van het Nederlandse parlement laat gewillig de eigen buiten-werking-stelling over zich heen komen. In staat van oorlog schaft men eenvoudig dat beetje democratie even af.
We weten dat de direct verantwoordelijken allen dood zijn. Daar is dus geen oorlog en zelfs geen rechtspraak meer voor nodig. We weten niet eens óf er wel hoofdverantwoordelijken achter die aanslagen te vinden zijn, maar juridisch steekhoudende bewijzen zijn er tot op heden niet. Geeft niet, begin maar vast met bombarderen. Achteraf zien we wel of die oorlog misschien tegen de verkeerde gevoerd is.
In het theoretische geval van openbaarheid bij oorlogvoering is de hele missie evengoed buitengewoon onverstandig en hemeltergend wreed. Onverstandig omdat elk gewelddadig optreden weer nieuwe bommenleggers baart volgens een telkens vergeten ijzeren wet uit de krijgsgeschiedenis die we ook wel geweldsspiraal noemen. Deze en andere argumenten zijn de afgelopen tijd door vele oorlogstegenstanders naar voren gebracht.
Wreed is een oorlog als deze omdat men zich werkelijk kan afvragen hoe men het zich na de meest gewelddadige eeuw uit de menselijke geschiedenis nog kan veroorloven oorlog als middel tot conflictoplossing te accepteren. De onmenselijkheid van oorlogvoering hoeft niet nader uiteengezet te worden, maar tart elk voorstellingsvermogen. Dat geldt voor de directe strijd van mens tot mens: ledematen afhakken, doodtrappen, kapotmartelen, executeren. Dat geldt ook voor de oorlogvoering waar westerlingen zich gemakkelijk achter kunnen verschuilen: de schone oorlog met mooie plaatjes. Er valt niet aan te wennen - en dat moet ook niet.

Temidden van die vele oorlogen die we aan ons voorbij zien trekken, met steeds diezelfde patronen van zinloosheid en onmenselijkheid, was er één die in mijn beleving een breekpunt vormde. Dat was de oorlog die de 'nieuwe orde' van na de Koude Oorlog inluidde: tegen Irak. Op mijn netvlies gebrand is nog altijd die paginagrote foto van een Irakese soldaat uit 1991, zittend in zijn tank in de woestijn. De man was goed als mens herkenbaar, maar wel compleet zwart, totaal verkoold. En al die mannen, al die tanks, bij tienduizenden tegelijk, ondergingen hetzelfde lot. Onze hoogst eigen genocide. Mijn wellicht wat naïeve restje vertrouwen in de bereidheid van deze beschaving de eigen perversies onder ogen te zien, moest er aan geloven.
Deze oorlog heeft iets anders met me gedaan. Ze bevestigt het beeld van de contraproductiviteit van oorlog. Ze bevestigt het beeld van de wreedheid waar de mensheid toe in staat is. Voor mijn gebrek aan vertrou-

wen in machthebbers wordt opnieuw het materiaal geleverd. Bovenal lijkt me deze 'oorlog tegen het terrorisme' echter *levensgevaarlijk* door de militaire tegenreacties die ermee kunnen worden opgeroepen. Met name dit aspect zou de vredesbeweging en een ieder die de oorlogsagressie beu is, zorgen moeten baren.

Tientallen jaren geleden al spraken pacifisten van de mogelijkheid dat hele beschavingen weggevaagd zouden worden als gevolg van het produceren van kernwapens, het dreigen er mee en het uiteindelijk gebruik ervan. Tweemaal zijn er atoombommen gegooid, enkele malen vaker werd het overwogen – overigens in alle gevallen door de Verenigde Staten. Aanvankelijk kenden we slechts enkele grootmachten die er over beschikten, maar dit al zo angstige evenwicht tussen staten is van een voorbije tijd. Apocalyptische oorlogen komen langzaam maar zeker ook in het bereik van andere groeperingen dan staten. De kans op gekken die naast chemische en biologische wapens ook atomaire wapens kunnen gebruiken, is duizelingwekkend toegenomen. Met deze wetenschap te leven betekent een veilige wereld uit moeten sluiten, tenzij de politieke koers ingrijpend wordt verlegd. De prijs dreigt anders zo hoog te zijn als maar kan: de mensheid zelf.

Daarom is het antwoord op 11 september niet een 'oorlog tegen het terrorisme', maar tegen het georganiseerde geweld in al zijn vormen. Het wordt ons hoogste gebod pacifist te zijn, want stoppen met voorbereiding op oorlog is voor ons aller lijfsbehoud. Er is haast bij. Niet wachten tot de ander begint, want die begint nooit als je zelf niet begint. Zoals je zelf ook niets doet, omdat de ander maar niet begint.

Begin dan maar vast met de ontmanteling van de *best georganiseerde* geweldsapparaten, de *hoogst ontwikkelde* wapentechnologie, de *meest geraffineerde* doodsfabrieken. Die zitten hier.

Ton Geurtsen

BOEKBESPREKINGEN

RELATIVISME, LIBERALISME OF KOSMOPOLITISME?

Bij discussies in kranten en tijdschriften over tolerantie valt me op dat er vooral liberalen en conservatieven aan het woord zijn. Hooguit daarnaast nog een paar sociaal-democraten. Er ontbreekt, zoals in de meeste discussies in de niet-alternatieve media, een anarchistisch geluid. Dat is niet zo verwonderlijk, want anarchisten, in mooi Fries, zijn 'oeral tsjin'; anarchisten willen zó veel dingen anders dat het meestal moeilijk is om op discussies aan te sluiten die gevoerd worden tussen mensen die de maatschappij in grote lijnen wèl kunnen waarderen. Anarchisten zullen, om maar wat te noemen, niet snel meedenken over het aanscherpen of juist versoepelen van bepaalde wetten.

Ook het vrij recent uitgekomen boek *De lege tolerantie*, waarin onder redactie van Marcel van Hooven een twintigtal journalisten, filosofen, juristen, geschiedkundigen en sociologen het hoofd mochten breken over tolerantie en alle problemen en misverstanden daaromheen, bevat geen enkele bijdrage uit anarchistische of libertaire hoek. Zoals je van voorstanders van tolerantie zou verwachten zijn er weliswaar verschillende geluiden te horen, van verlicht conservatief tot gematigd progressief, maar voor alle schrijvers is de parlementaire democratie een vanzelfsprekendheid en wordt deze gezien als de hoogst haalbare en meest vrije maatschappijvorm die er bestaat. Ook verder is de samenstelling van de groep nogal homo-geen: bij de 21 schrijvers zitten slechts twee vrouwen. En als ik even afga op de namen en op de gezichten die ik ken van lezingen enzovoort, dan zou ik zeggen dat toch minstens het overgrote merendeel van het gezelschap 'wit' is.

Maar deze opmerkingen van mij horen ongetwijfeld volgens het merendeel der schrijvers bij het ergerniswekkende 'politiek correcte' gedachtegoed. Deze nieuwe soort intolerantie zou door voorstanders van een multiculturele samenleving worden uitge-

dragen. Er wordt in het boek dan ook gepleit voor het aan bod laten komen van meningen die niet door de politiek correcte beugel kunnen. Immers, de ware tolerantie is je politieke tegenstander ook aan het woord laten, ernaar luisteren en bereid zijn compromissen te sluiten, zo ongeveer is de strekking in de meeste artikelen. Het valt me op dat daarbij niet één keer naar anarchistische of radicaal-linkse, maar steeds naar traditionele, conservatieve en xenofobe opvattingen wordt verwezen. Zo zegt Paul Cliteur: "De intolerantie is niet meer religieus geïnspireerd, althans niet in Nederland. De intolerantie manifesteert zich rond politiek-morele dogmata, zoals een ban op het bediscussiëren van de doodstraf, migratie, asiel, racisme en andere gevoelige onderwerpen."

Mensen zijn volgens de schrijvers zo bang om racistisch of ('westers') arrogant of anderszins politiek incorrect (dus 'fout') te zijn, dat ze van schrik niets durven veroordelen of bekritiseren. Hiervan worden een paar schrikbarende voorbeelden genoemd: Gerrit Jan Wolffensperger, oud-fractieleider van D66, die het principieel onjuist vond een waardeoordeel over de Taliban uit te spreken, en studenten in de Verenigde Staten, die over de holocaust niet wilden zeggen dat die fout was, alleen dat ze het er persoonlijk niet mee eens waren.

Het merendeel van de schrijvers zet zich dus af tegen het multiculturele denken en vooral tegen het relativisme dat daarmee volgens hen samengaat. Marcel ten Hooven zegt in zijn inleiding: "onder het regime van het relativisme zal verdraagzaamheid zijn teruggebracht tot een moreel inhoudsloze, procedurele regeling voor het ongestoord naast elkaar bestaan van individuen. Het probleem is alleen dat het zo moeilijk is elkaar niet te storen."

Echte, dus niet-lege tolerantie wil zeggen dat je zelf wel degelijk ergens voor staat, dus dat je je eigen ideeën wel degelijk beter vindt dan die van een ander, maar dat je de ander de ruimte laat om die in jouw ogen verwerpelijke ideeën toch te uiten.

Dat is geen kleinigheid. Het betekent strikt genomen dat meningen van ultra-rechts de kans zouden moeten krijgen. Gek genoeg werden dit soort meningen in het boek slechts een paar keer als voorbeeld genoemd. Ger Groot vindt dat het de SGP (de partij van de meest orthodoxe calvinisten) even vrij staat vrouwen uit haar gelederen te weren als het vrouwenpartijen vrij staat slechts met vrouwen in zee te gaan. (Oké, laat duizend bloemen bloeien, ook de stinkende. Maar waarom richten SGP-vrouwen eigenlijk niet gewoon een eigen partij op? Of een gezellige anarchistische actiegroep?) Met politiebescherming door de stad marcherende groepen neo-nazi's lijken mij een beter (want moeilijker) voorbeeld, maar slechts één keer wordt zo'n voorval genoemd, en dan nog in een artikel over Amerika.

Het is moeilijk om het boek kort samen te vatten. Er is geprobeerd een bundel te maken waarin contrasterende geluiden te horen zijn. Toch zie ik erg veel overeenkomsten tussen de schrijvers. Allemaal keren ze zich tegen relativisme en onverschilligheid. Daar heb ik op zich geen moeite mee. Maar ik vind het vreemd dat, terwijl 'de multiculturele samenleving' zo'n beetje de aanleiding voor dit boek lijkt te zijn, niemand een verhaal schrijft vanuit 'nieuwkomers'. En dat over 'nieuwkomers' geschreven wordt alsof ze allemaal vastgebakken zitten aan hun 'eigen' cultuur, terwijl ze misschien juist hierheen gekomen zijn omdat ze zich in die 'eigen' cultuur niet thuisvoelden. Alsof er onder 'nieuwkomers' geen autonome denkers zouden zitten. Met name onder vluchtelingen zal dat percentage denkers niet gering zijn. Hoe ruimdenkend de schrijvers zich ook proberen op te stellen, het denken in 'wij' en 'zij' ligt ook hier weer op de loer. Het autonome denken is namelijk geen privé-uitvinding van het 'Westen'.

Het dominante gedachtegoed van het 'Westen' wordt als vanzelfsprekend uitgangspunt genomen, inclusief het vrije marktdenken. De onverschilligheid, waar de schrijvers in dit boek zich zo tegen keren, wordt echter juist door commerciële bedrijven gepromoot.

Alles kan, zolang het maar geld oplevert. De economie heeft geen belang bij mensen die ergens voor staan. Zeker niet als mensen een eerlijke verdeling van welvaart over de hele wereld voorstaan.
Ondanks deze kritiek vond ik het een interessant boek om te lezen. Ik kwam er een hoop ideeën in tegen die het waard zijn om over verder te denken. Autonomie, vrijheid, ruimdenkendheid zijn ook ingrediënten van de maatschappij die ik voorsta. En ook ik wil niet dat dit alles zou ontaarden in relativisme of onverschilligheid. De meest constructieve oplossing voor de problemen rond het samenleven van mensen met verschillende achtergronden, gewoontes enzovoort komt overigens van Martha Nussbaum, door Marcel van Hooven aangehaald in zijn voorwoord. Het grappige is dat zij in feite een pleidooi houdt voor politieke correctheid, zonder daarbij in relativisme te vervallen. Ze gaat uit van menselijke eigenschappen, zoals sterfelijkheid, het lichaam, het vermogen plezier of pijn te ervaren, en algemeen menselijke behoeftes als welzijn, zoals gezondheid, vrijheid, het hebben van vrienden enzovoort. Door deze voor ieder mens gelijke eigenschappen en behoeftes in te zien en te erkennen, kunnen mensen die oppervlakkig gezien heel anders leven toch met elkaar in gesprek komen. In plaats van vanuit culturen te redeneren, bekijkt zij de kwestie vanuit een kosmopolitische houding. Wat mij betreft had hier wel wat meer op doorgedacht mogen worden. (RW)
Marcel van Hooven (red.), De lege tolerantie, over vrijheid en vrijblijvendheid in Nederland; Boom, Amsterdam 2001; 304 pag.; f45,-

GUY DEBORD EN HET MAUSOLEUM VAN HET SPEKTAKEL

Hoeveel jaar moet je dood zijn om bijgezet te worden in het mausoleum van het spektakel? In het huidige geïntegreerde spektakel niet veel, hooguit twee, drie jaar. Een paar maanden geleden verscheen er een biografie van de hand van Andrew Hussey over Guy Debord, situationist, cineast en revolutionair, onder de titel *The game of war. The life and death of Guy Debord. Deze biografie leunt zwaar op de ruim drie jaar eerder verschenen levensschets van Christophe Bourseiller Vie et Mort de Guy Debord.* Hussey schuwt in zijn boek het plagiaat niet. Edoch, de radicale slogan van Lautréamont: "Het plagiaat is noodzakelijk, het behoort tot de vooruitgang. De idee-en worden beter", wordt volstrekt verkeerd geïnterpreteerd door Hussey. Evident is dat de ideeën van de situationisten voor hem te hoog gegrepen zijn. Hoewel hij talloze mensen meent te moeten bedanken, openbaart hij in zijn voorwoord dat de twee vrouwen die Guy Debord toch tamelijk goed gekend hebben en langdurig met hem opgetrokken zijn tijdens zijn situationistisch avontuur zich in alle opzichten distantiëren van dit biografisch product. Derhalve is Hussey primair aangewezen op secundaire bronnen. Van de situationisten van het eerste uur, zoals Constant, Ralph Rumney, Jacqueline de Jong vernemen wij enkel iets over hun drankgebruik. Een zinsnede als: "De hese stem van Jacqueline de Jong wekt nog immer seksuele spanningen op", is illustratief.
Hussey komt voor de eerste maal in aanraking met het situationistisch gedachtegoed in 1989, wanneer de eerste grote overzichtstentoonstelling over het werk van de situationisten gehouden wordt in Parijs. Debord boycot deze tentoonstelling vanwege zijn afkeer van het spektakel. Zeven jaar later is het zover. Hussey begint met het schrijven van een biografie. Een van de eerste figuren die Hussey spreekt, is de *Tel Quel*-ideoloog en gewezen maoïst Philipe Sollers die zich voortdurend in de media opwerpt als de scherpzinnigste intellectueel van Frankrijk en in elk zichzelf respecterend discussieprogramma dan ook niet ontbreekt. Het is dezelfde Sollers die vanaf het midden van de jaren tachtig alles in het werk stelt om de intieme leefsfeer van Debord binnen te dringen. Anderhalve maand na de zelfmoord van Debord vertoonde de Franse zender Canalplus een documentaire met als titel *Guy Debord, zijn kunst en zijn tijd.* Als voorbeeld van een

toch wel veel voorkomend aspect van de vervreemding wordt op een gegeven moment in de zwart-wit documentaire een fragment vertoond van een ronde tafeldiscussie van Parijse intellectuelen, vooral om te laten zien hoe idioot die discussies vaak zijn. Zo beweerde een van hen – wij herkennen de figuur van Sollers – op een uiterst serieuze toon dat Napoleon en Lodewijk XIV het vleesgeworden spektakel zijn. In Hussey's biografie komen wij over de veelschrijver Sollers verder niet veel te weten, wel dat hij geraakt is door de 'luciditeit' van deze Parijse intellectueel, geen gezonde basis, dunkt mij om een kritische biografie te schrijven.

Hussey volgt in zijn biografie strikt de chronologie van het leven van Debord dat hij in vijf stukken hakt. Het boek opent met het deel *De donkere episode*, het tijdvak van 1931 (de geboorte van Guy Debord) tot 1957 (de oprichting van de Situationistische Internationale). Wij vernemen alles over het tamelijk welgestelde milieu waaruit hij afkomstig is, over de dood van zijn vader, zijn verhuizing naar Cannes – Debord heeft ooit zijn jeugd kernachtig samengevat met: "Ik heb geen jeugd gehad" –, zijn eerste ontmoeting met de lettristen op het filmfestival te Cannes, de oprichting van de internationale lettristen, zijn nachtelijke escapades en zwerftochten door Parijs.

Het tweede deel *De moderne kunst van revolutie* beslaat de periode van 1957 tot 1962, het moment dat er een groot conflict uitbreekt in de situationistische beweging en de zichzelf revolutionair achtende kunstenaars uit de beweging worden gezet. Debord plaatst kanttekeningen bij het revolutionaire karakter van de artiesten. De richting die de beweging is ingeslagen, is een andere. In 1960 zoekt Debord contact met anarchistische en radencommunistische groeperingen.

Het derde deel *Onder vuur* beschrijft het tijdvak waarin de analyse van het spektakel die de moderne productie- en consumptieverhoudingen beheerst, ontwikkeld wordt en uitmondt in Debords boek *De spektakelmaatschappij*. Verder komen de aanloop van de meirevolte in 1968, de bijdrage van de situationisten daaraan, de nadagen van de Situationistische Internationale en de opheffing van de beweging in 1972, uitvoerig aan bod.

Het vierde blok draagt als titel *Stilte, ballingschap*. Vanaf 1972 keert Debord Frankrijk een tijd de rug toe, in deze periode duikt hij veelvuldig op in Italië en in Spanje. Op de achtergrond vervult hij een niet onbelangrijke rol bij de Parijse uitgeverij van radicale geschriften, *Champ Libre*.

Het vijfde en laatste deel heet *De Dood van een prins*. Hierin wordt de affaire-Leibovici breed uitgemeten. Door de media wordt Debord ervan verdacht de moord op zijn vriend, de gulle geldschieter Leibovici, beraamd te hebben. Leibovici had in Frankrijk een klein imperium opgebouwd in de filmindustrie en het mogelijk gemaakt dat Debord in zijn eigen theater zijn cinematografisch oeuvre kon vertonen.

De laatste tien jaar van zijn leven begint het overmatig drankgebruik bij Debord zijn tol te eisen. Zijn intellectuele productie stokt. In 1988 verschijnt nog het boek *Commentaires sur la société du spectacle*. In dit werk beschrijft Debord dat het kapitalisme op een punt is beland dat het diffuse spektakel en het geconcentreerde spektakel gesynthetiseerd zijn in een geïntegreerd spektakel. In het geïntegreerde spektakel wordt de informatie om het even vervalst, verheimelijkt ofwel blijft geheim. Niets ontsnapt meer aan de werkelijkheid, het spektakel heeft zich geïntegreerd in de werkelijkheid. Voor de onwetende Hussey is deze these te moeilijk.

Van het nawoord is alleen interessant om te zien hoe salonfähig Debord is geworden. Zijn ideeën en persoon dwingen bewondering af bij 'pop'-groepen als *Manic Street Preachers, Throbbing Gristle, alsook bij de auteur van de Elementaire deeltjes* Michel Houellebecq. De dagbladen *Libération, Le Monde, Les Inrockuptibles* – dit best verkopende weekblad in Frankrijk heeft zelfs een 'Guide d'Abord', een soort 'la société spectacle' van het nachtelijke leven van Parijs in omloop gebracht – wijden hele pagina's aan hem.

Zelfs het door de intelligentsia geachte maandblad *Magazine Littéraire* van juni 2001 is gewijd aan het werk van Guy Debord. Hierin vinden wij bijdragen van Baudrillard en natuurlijk van de bekendste Parijse intellectueel Sollers. Hedentendage viert het neodebordisme hoogtij.

In de biografie komen we alles te weten over het privé-leven van Debord, zijn excessief drankgebruik, zijn relaties, zijn conflicten, de oordelen van anderen over hem. Er wordt een kant van het leven van Debord belicht die absoluut door hem verfoeid werd omdat het spektakel er grip op probeert te krijgen. Het is een algeheel verbreide manifestatie van het moderne spektakel geworden die toen Debord met zijn situationistisch avontuur begon, net tot wasdom kwam. Hussey voegt in zijn biografie niets aan het gedachtegoed van de situationisten toe, hij geeft geen enkele analyse van de rijkdom van de situationistische ideeën, maar ontpopt zich als een ordinaire handlanger van het spektakel. Op Hussey is het verdraaide citaat: "C'est le spectacle qui fait le biographie" van toepasing. (RS)

Andrew Hussey, The game of war. The life and death of Guy Debord; Jonathan Cape, Londen 2001; 420 pag.; circa f73,-.

RUSSISCHE DENKERS

Goed nieuws voor hen die belangstelling hebben voor Russische denkers rond het einde van het tsarendom en hun poging de eenzijdigheid van individualisme en kapitalisme te doorbreken. Er was toen hoop een stap te kunnen maken naar mentale groei en ontwikkeling. Mentale volwassenheid vermindert ongebreidelde machts- en bezitsdrang en tracht het menselijk lijden te voorkomen en te verzachten. Maar een mensenleven is kort en de weg naar volwassenheid kent vele hindernissen. Als mens geluk te vinden en dus 'te gelukken', vergt een tocht waarbij geen einde lijkt te komen aan onrecht en vernedering van 'waardeloos geachte weerlozen'. Veel Russische denkers hadden een scherp oog voor de mentale eenzijdigheid van het Westen, maar ook voor de geestelijke onrijpheid in Rusland zelf. Ooit was er hoop op synthese en groei. De wereld schudde op haar grondvesten. Na twee trieste oorlogen waren eenzijdigheid en onrijpheid gelijk gebleven. De hoop op mentale groei ging bijna aan cynisme ten onder. Toch is geloof in de rede nog niet geheel ten onder gegaan. Velen worden ook nu nog bewogen door hetzelfde geloof dat ook het bewustzijn van de toenmalige Russische denkers in beweging hield.

In 1900 werd in Frankrijk de Nederlander Guy Marius de Gelder geboren. Hij werd een 'begeesterd' wijsgeer, die vele toehoorders enthousiast maakte voor de vaak spiritueel getinte oeuvres van diverse Russische denkers. Hij vertelde en schreef over mensen als Tolstoi, Herzen, Berdjajew, Solovjew, Tsjaadajew, Chomjakow, Kirejewski en Dostojewski. Met hun pen hadden zij vele harten in hun land, en ver daarbuiten, diep geraakt. Hun werk raakte en veranderde eveneens de politieke realiteit.

Het is precies ook de reden dat er thans een bundel over Russische denkers van De Gelder in reprint is uitgegeven. De Gelder was een groot bewonderaar van in de 19de eeuw in Duitsland ontwikkelde inzichten in de 'dialectische' zelfbeweging van de realiteit en het bewustzijn. Deze filosofische opvattingen hebben destijds ook in Rusland veel indruk gemaakt. In het licht van 'hegeliaanse' en 'marxistische' opvattingen beschouwde men de moeizame intermenselijke relaties, al of niet gekleurd door libidineuze stadia en onrijpe bezitsdrang. Men beschreef de stadia die nog te gaan zijn op de weg naar mentale 'volwassenheid'.

De Gelder was levenslang wijsgerig actief. In 1969, een jaar voor zijn dood, promoveerde hij bij prof. dr. B. Delfgauw te Groningen op *Van het redelijk zijnsbegrip naar de spirituele zijnservaring.* (IL)

G.M. de Gelder, Russische denkers; Tjeenk Willink en Zn., Haarlem 1934.

Reprint: Jan Börger-Bibliotheek 2000; 168 pag.; f20,- (inclusief verzendkosten) op postgiro 77036, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.

Beste lezer(es),

* Het thema van dit laatste nummer van de 29ste jaargang is Tolerantie. Voor een tijdschrift als De AS, dat slechts enkele keren per jaar verschijnt, is het onmogelijk om te reageren op het laatste nieuws of de meest recente ontwikkelingen in de wereld. Maar ditmaal heeft het al eerder aangekondigde thema in de nasleep van de gebeurtenissen van 11 september een bijzondere lading gekregen: hoe tolerant is het Westen, nu het zich bedreigd acht door fundamentalistische moslims? Zo heeft de actualiteit de oorspronkelijke opzet van dit AS-nummer onvermijdelijk beïnvloed.
* Voor de eerste aflevering in 2002 staat als thema de globalisering en het verzet daartegen gepland. Deze AS zal in het voorjaar verschijnen. Zoals gewoonlijk verschijnt zomer 2002 een gecombineerd nummer van het Jaarboek Anarchisme en De AS. Het is op dit moment helaas niet zeker dat er binnenkort een aan Erich Mühsam gewijd nummer kan verschijnen. We houden u op de hoogte.
* De abonnementsprijs voor 2002 is vastgesteld op 18 euro. Daarnaast rekenen we weer op uw bijdrage aan het Steunfonds De AS. Want zonder extra geldelijke steun via postgiro 4460315 van De AS in Moerkapelle is de exploitatie van dit blad niet mogelijk. Alvast dank voor uw donatie!
* Elders in dit nummer meer informatie over een nieuwe uitgave van De AS. Het is een ongewijzigde herdruk van *De carrière der zeven Oranje's in de Nederlandsche gewesten 1544-1795*, een kritische geschiedenis van het Oranjehuis door Jos van Veen. Het boek is oorspronkelijk in 1929 verschenen en kost inclusief verzendkosten 9,50 euro.
* Alle afleveringen van *De AS* (deels originele uitgaven, deels herdrukt) zijn tegen gereduceerde prijzen leverbaar. De nummers zijn afzonderlijk te bestellen (zie elders in dit infokatern) maar zijn nog goedkoper als gebruik wordt gemaakt van een of meer van onderstaande aanbiedingen.
AANBIEDING 1: dit pakket inclusief verzendkosten omvat alle tot nog toe verschenen nummers (origineel dan wel herdruk) plus het in 1994 apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme alsmede de onmisbare Bibliografie van 26 jaargangen van *De AS* voor 90 euro.
AANBIEDING 2: voor 34,50 euro (inclusief verzendkosten) sturen we alle nog leverbare originele nummers van De AS (zie het overzicht elders in dit infokatern).
AANBIEDING 3: met uitzondering van het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie sturen we alle 17 boeken en brochures die *De AS* inmiddels heeft uitgebracht (zie het overzicht van de Reprintreeks en de Overige Uitgaven elders in dit infokatern) inclusief verzendkosten toe voor 40 euro.
AANBIEDING 4: alle uitgaven zoals genoemd in aanbieding 3 plus het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie inclusief verzendkosten voor slechts 46,50 euro.
Vanzelfsprekend gelden alle aanbiedingen voor zolang de voorraad strekt. Bestellen via postgironummer 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle met vermelding van de gewenste aanbieding(en).

Redactie en administratie De AS

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs losse exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen *afleveringen* van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6 euro besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israël), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italië), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techn@).

Sommige originele afleveringen, met name dubbelnummers, kosten 4 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme in Nederland), nr. 130/131 (Zevende Jaarboek Anarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme).

Alle inmiddels *uitverkochte afleveringen* van De AS zijn overigens *herdrukt*. Deze kosten zonder uitzondering 2 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu & macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Coöperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarcha-feminisme), nr. 108 (Wim van Dooren – filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6 euro besteld moet worden.

REPRINT REEKS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie *reprints* van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn tot nog toe verschenen:

- Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (001);
- R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (002);
- Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (003);
- Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel *Groote Persoonlijkheden*, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (004);

- J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);
- Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);
- Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenen brochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnr.: 007);
- *Spanje 1936-1966.* Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008).

Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 2,90 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van 2,90 euro geldt.

OVERIGE UITGAVEN

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten.

Bibliografie De AS, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.

Paul Eltzbacher, *Anarchisme*; herdruk in paperback van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p.; 13,90 euro.

Eerste Jaarboek Anarchisme; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.

Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse.* Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.

Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.

Anton Constandse, *De ellende der religie*; herdruk van brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.

Anton Constandse, *God is het kwaad*; herdruk van brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.

Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*; herdruk van brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.

Anton Constandse, *Godsdienst is opium voor het volk*; herdruk van brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.

Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*; herdruk van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.

Jos van Veen, *De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795*; oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

Invullen en in gefrankeerde enveloppe opsturen naar adm. De AS,
pb 43, 2750 AA Moerkapelle

- **Ik word abonnee en stort een bedrag van 18 euro op postgiro 4460315 van De AS in Moerkapelle voor het jaarabonnement 2002.**
- **Ik geef een jaarabonnement op De AS cadeau aan:**

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . .

Dit cadeau-abonnement betreft jaargang 2002. Ik betaal daarvoor 18 euro via postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle.

Nieuwe abonnees, alsmede degenen die een cadeau-abo geven, ontvangen gratis een reprint van oude anarchistische brochures (zie hierboven), naar keuze 001-003, 004, 005, 006, 007 of 008.

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . . **Ik kies reprint** . . . .

Datum: . . . . **Handtekening:** . . . .

JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK F I L O S O F I E

^^

BOEKEN/BROCHURES

Jan Börger:
Het spookt in de Sint Jan!
De filosofische betekenis van het offer en de levenskunst. eur 18,00
Selectieve heruitgave van vroeg werk.
Biografie en inleiding: Wim de Lobel. (1997, 356 blz. ISBN 90-76033-01-3)
De Kerstgedachte. Een evangelisch wijsgerige formule. eur 7,00
(heruitgave 1997, 100 blz. ISBN 90-76033-02-1)
Anarchisme en Nihilisme. (heruitgave 1993 met nawoord) 1946, 85 blz.) eur 5,75

Wim de Lobel:
Jan Börger, filosoof en anarchist. eur 2,50
(lezing, 1995, 25 blz. - bewerkte versie met notenapparaat)
Spiritueel anarchisme en de orde van de zelfbeteugeling.
Het universele principe - Arche anarchos estin. eur 7,00
(Bundel, 1999, 112 blz. geïll. ISBN 90-76033-04-8)

G.M. de Gelder:
Russische denkers. Tsaadajew; Chomjakow; Kirejewsky; Herzen;
Tolstoj; Dostojewsky; Solowjow; Berdjajew. (1934 168 blz. reprint 2000) eur 9,00

H. Bakels:
Oorsprongen van het christendom. (1923 104 blz. reprint 2001) eur 7,00

Prof.Dr.G.A. van den Bergh van Eysinga:
Hegel. Leven en werk. (1931 104 blz. geïll. reprint 2001) eur 7,00

Dr.H.W.Ph.van den Bergh van Eysinga:
Het Christus-Mysterie. Een onderzoek naar de oorsprong en de esoterische
betekenis van het Evangelie. (1917) eur 11,50
(reprint 2001 250 blz. ISBN 90-76033-07-2)

G.P.P.J. Bolland:
Gnosis en Evangelie. Een historische studie. (1906 175 blz. reprint 2001) eur 11,50

Bart de Ligt:
Erasmus. Begrepen uit de geest der renaissance. (1936 240 blz. geïll. reprint 2002) eur 11,50

Hans de Heer:
Oer-informatie. Een confrontatie van de moderne natuurkunde met de
filosofie van Jan Börger. (1998, 50 blz. ISBN 90-76033-03) eur 4,50
Geest van stof. De Mnemocratische Evolutie van het bewustwordingsproces. eur 7,00
(2000, 93 blz. ISBN 90-76033-06-4)

Michiel Wielema:
Ketters en verlichters. De invloed van het spinozisme enwolffianisme
op de verlichting in gereformeerd Nederland. eur 18,00
(Academisch proefschrift, 1999, ringband A-4. 196 blz. ISBN 90-76033-05-6)

Bestellingen via de boekhandel of rechtstreeks bij de uitgever,
Jan Börger-Bibliotheek. Postbus 43, 2750 AA MOERKAPELLE. Postgiro 77 0 36.
(Vanwege portokosten minimaal voor eur 5,75 bestellen.)
Meer informatie zie website: http://www.ibizweb.nl/borger (ook verkoop)
E-mail: wimdelobel@planet.nl

Prijs *5 euro*